

*ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ*

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ «ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»

ΘΕΜΑ: ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΔΙΑΦΩΝΟΥΝΤΟΣ ΒΟΥΛΕΥΤΗ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

της φοιτήτριας **ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ**

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2004

Τ Ο Θ Ε Μ Α

Τίτλος της εργασίας είναι: “Ο αποκλεισμός του διαφωνούντος βουλευτή”. Μέσω αυτής επιδιώκεται να εντοπιστούν τα δικαιώματα αυτού του προσώπου και ιδίως η ελευθερία έκφρασης γνώμης. Γνωρίζουμε ότι έχουμε δημοκρατικό πολίτευμα, στην πράξη, όμως, το διαπιστώνουμε; Ποιος ο ρόλος του πολιτικού κόμματος στην ελευθερία αυτή του βουλευτή; Τι μέτρα παίρνει η δημοκρατία μας και το πολιτικό κόμμα για να διαφυλάξουν αυτά τα δικαιώματα; Η αναφορά σε σημερινά κόμματα, βοηθά, κατά τη γνώμη μας, στην καλύτερη κατανόηση θεωριών, απόψεων και νομικών εννοιών.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Σελίδα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

i) Γενικά	5
ii) Χαρακτήρας του πολιτεύματος	5
α) Άμεση Δημοκρατία	5
β) Έμμεση Δημοκρατία	6
γ) Μεικτή Δημοκρατία	6

ΑΤΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

i) Δημοκρατία και ελευθερία γνώμης	7
ii) Ελευθερία συμμετοχής στα πολιτικά κόμματα	7

ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΒΟΥΛΕΥΤΗ

i) Πρόλογος	9
ii) Ελεύθερη εντολή	9
α) Ελεύθερη εντολή και αντιπροσωπευτικό σύστημα	9
β) Ιστορικότητα του όρου	10
γ) Τελική καθιέρωση	12
δ) Περιεχόμενο και περιορισμοί	13
ε) Συνταγματική κατοχύρωση ελεύθερης εντολής	14
στ) Η "κατά συνείδηση" άσκηση καθηκόντων	16
1) Περιεχόμενο	16
2) Ερμηνεία - Διευκρίνιση	17
iii) Επιτακτική εντολή	18
α) Ιστορική αναδρομή	18
β) Περιεχόμενο	19
iv) Δεσμευτική εντολή	20
α) Κατάργηση ελεύθερης εντολής	20
β) Περιεχόμενο	21
γ) Συνταγματική κατοχύρωση	23
δ) Σύγκρουση με το αρθ. 60§1	24
ε) Συμπεράσματα	26

ΕΥΦΡΩΒΟΥΛΕΥΤΕΣ & ΔΙΠΛΗ ΕΝΤΟΛΗ

ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εγγύηση για το δικαίωμα διαφωνίας	29
-----------------------------------	----

ΣΧΕΣΗ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΜΕ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ

i) Υποχρεωτική συνύπαρξη δύο ιδιοτήτων	31
ii) Άνεξάρτητος	32

ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΒΟΥΛΕΥΤΗ

i) Οικειοθελής παραίτηση	33
ii) Παραίτηση μη οικειοθελής	33
iii) Πρακτική σημασία	34

<u>ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ</u>	
i) Πρόλογος	35
ii) Καταστατικά κομμάτων – Συμφωνίες διατάξεις	35
α) Καταστατικό ΔΗ.Κ.ΚΙ.	35
β) Καταστατικό Κ.Κ.Ε.	36
γ) Καταστατικό Ν.Δ.	38
δ) Καταστατικό Π.Α.Σ.Ο.Κ.	38
ε) Καταστατικό Συνασπισμού	40
iii) Παραδείγματα	41
α) Κ.Κ.Ε.	41
β) Ν.Δ.	41
γ) Π.Α.Σ.Ο.Κ.	42
<u>ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΤΝΩΜΗΣ & ΨΗΦΟΥ</u>	
i) Πρόλογος	44
ii) Ελληνική έννομη τάξη και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	44
α) Ελλάδα	44
β) Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	46
<u>ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ</u>	48
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	49

Φωτογραφία εξωφύλλου: Εξωτερική πλευρά του κτηρίου της Βουλής πάνω από το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ι) Γενικά

Το ισχύον Σύνταγμα κατοχυρώνει το πολίτευμα της Προεδρευόμενης, Κοινοβουλευτικής, Αντιπροσωπευτικής και Δικαιοκρατούμενης Δημοκρατίας. Άρα το πολίτευμα της Ελλάδας είναι: α) Δημοκρατία, β) Προεδρευόμενη γ) Κοινοβουλευτική, δ) Αντιπροσωπευτική, ε) Δικαιοκρατούμενη. Συνάγεται από τα παραπάνω ότι οι βάσεις του ελληνικού πολιτεύματος είναι : *i)* η λαϊκή κυριαρχία, *ii)* το αιρετό του ανώτατου άρχοντα, *iii)* το κοινοβουλευτικό σύστημα, *iv)* το αντιπροσωπευτικό σύστημα και *v)* η δημοκρατία (το κράτος δικαίου). Οι τρεις πρώτες βάσεις του πολιτεύματος κατοχυρώνονται ρητά από το αρθ.1 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο «το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία» (§1). Οι δύο άλλες βάσεις του πολιτεύματος προκύπτουν αντίστοιχα από τις διατάξεις της §1 (Κοινοβουλευτική) και της §3 («και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα») του ίδιου άρθρου του Συντάγματος, σε συνδυασμό και με ορισμένες άλλες διατάξεις και ιδίως του αρθ.26 αυτού¹.

ii) Χαρακτήρας του πολιτεύματος

α) Άμεση Δημοκρατία

Έχει επικρατήσει να διακρίνεται η δημοκρατία σε άμεση και έμμεση ή αντιπροσωπευτική. Στην πρώτη, που εμφανίστηκε στην ελληνική αρχαιότητα, όλοι οι πολίτες δύνανται να μετέχουν ισότιμα στη λήψη αποφάσεων που τους αφορούν. Η διακυβέρνηση του λαού από το λαό, όπως θα λέγαμε σήμερα. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι δεν γίνεται διάκριση κυβερνώντων και κυβερνώμε-

¹ Ράικος Αθανάσιος, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α', Εισαγωγή-Οργανωτικό Μέρος, τεύχος Α', εκδ: Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1989

νων. Άρα, η κοινή απόφαση σχηματίζεται σύμφωνα με την αρχή της ταυτότητας.

β) Έμμεση Δημοκρατία

Στην δεύτερη περίπτωση, στην έμμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία, κύριο γνώρισμα είναι η αναγνώριση του λαού ως πηγή εξουσίας, άρα καθιέρωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Εδώ, όμως, ο λαός δεν αυτοκυβερνάται, αντίθετα άλλοι κυβερνούν αντί του λαού, οι αντιπρόσωποι. Τα δικαιώματα παραμένουν στο λαό, αλλά η άσκησή τους ανατίθεται σε άλλον.

γ) Μεικτή Δημοκρατία

Στη σύγχρονη ελληνική εποχή, εφαρμογή έχει η περίπτωση της μεικτής δημοκρατίας. Η απάντηση στη διαφωνία για τον χαρακτήρα του πολιτεύματος δίδεται μέσα από το ευρύτερο πλαίσιο των συνταγματικών διατάξεων. Συγκεκριμένα, συνταγματικό θεμέλιο του αντιπροσωπευτικού συστήματος υπήρξε ο κανόνας: «Οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος», που τον συναντάμε και στο αρθ. 51§2 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος. Όμως, η διάταξη αυτή δεν οδηγεί στην επανασυνταγματοποίηση του αμιγούς αντιπροσωπευτικού συστήματος. Αντίθετα, πλήθος συνταγματικών διατάξεων συνηγορούν για το μεικτό χαρακτήρα. Μεταξύ αυτών είναι και οι διατάξεις που αναφέρονται στη συνταγματική πρόβλεψη των πολιτικών κομμάτων(π.χ. αρθ.29)².

² Δημητρόπουλος Ανδρέας, Γενική Συνταγματική Θεωρία-Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Α΄, Θ΄ έκδοση, 2001

ΑΤΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ι) Δημοκρατία και ελευθερία γνώμης

Η ελευθερία της γνώμης δεν ανταποκρίνεται μόνο σε μια εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου, αλλά αποτελεί και μία “*conditio sine qua non*” της δημοκρατίας. Η ανοχή όλων των ιδεών είναι χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος. Από την ελεύθερη βούληση του καθενός εξαρτάται ποιες ιδέες επικρατούν και ποιες όχι.

Φορέας του δικαιώματος που αναγνωρίζεται στο αρθ.14§1 του Συντάγματος είναι “έκαστος”. Άρα, και οι Έλληνες πολίτες και οι αλλοδαποί και τα φυσικά και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Ορθώς, λοιπόν, αναγνωρίζεται ελευθερία γνώμης και στα πολιτικά κόμματα, ανεξάρτητα αν έχουν ή όχι νομική προσωπικότητα, και στους εκπροσώπους τους.

ιι) Ελευθερία συμμετοχής στα πολιτικά κόμματα

Η διάταξη του αρθ.29§1εδ.α΄ του Συντάγματος κατοχυρώνει την ελευθερία ίδρυσης, αλλά και συμμετοχής στα πολιτικά κόμματα. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται μόνο υπέρ των ελλήνων πολιτών και μάλιστα εκείνων που έχουν το εκλογικό δικαίωμα, δηλαδή μόνο υπέρ των εκλογέων. Αυτό το δικαίωμα άλλοι συγγραφείς το θεωρούν γνήσιο ατομικό, άλλοι πολιτικό, ενώ υποστηρίζεται και η άποψη του διφυούς χαρακτήρα³.

Όμως, ερωτάται: ποια η σχέση ανάμεσα στο αρθ.29§1 του Συντάγματος και στο αρθ.14 του Συντάγματος; Τελικά, το πρώτο άρθρο, το 29§1 του Συντάγματος(και όχι το 14§1 του Συντάγματος), κατοχυρώνει και την ελευθερία γνώμης στο βαθμό που η ελευθερία αυτή εμπεριέχεται, ως αναπόσπαστο τμήμα, στην ελευθερία των κομμάτων. Βέβαια, αυτή η ελευθερία γνώμης θ’ αφορά γνώμη που διατυπώνεται από ένα κόμμα και περι-

³Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά δικαιώματα, Α΄, Β΄, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1991

έχει τις απόψεις του. Απαιτείται, δηλαδή, να υπάρχει ένας δεσμός ανάμεσα στην εκφραζόμενη γνώμη και στο κόμμα που την εκφράζει(δεν αρκεί η ιδιότητα του μέλους του κόμματος για να εξαιρεθεί κάποιος από την εφαρμογή του αρθ.14§1 του Συντάγματος). Η ύπαρξη αυτού του δεσμού - χωρίς τον οποίο δεν εφαρμόζεται το αρθ.29§1 του Συντάγματος, αλλά το 14§1 του Συντάγματος - είναι ζήτημα πραγματικό και κρίνεται συγκεκριμένα κάθε φορά(η ελευθερία γνώμης συνίσταται στο δικαίωμα πληροφόρησης και στην ελευθερία έκφρασης και διάδοσης ιδεών)⁴.

⁴ Δρόσος Γιάννης, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν. Σάκκουλας, 1982

ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΒΟΥΛΕΥΤΗ

ι) Π ρ ό λ ο γ ο ς

Στη χώρα μας όλα τα προηγούμενα συντάγματα, εκτός από το Σύνταγμα του 1927, αγνοούσαν τα πολιτικά κόμματα, τα οποία αναγνωρίζονταν μόνο από τον Κανονισμό της Βουλής και τους εκάστοτε εκλογικούς νόμους. Το Σύνταγμα του 1975 με το άρθρο 29 εισχώρησε βαθύτερα στον ουδέτερο χώρο των πολιτικών κομμάτων, ορίζοντας μάλιστα ότι τα πολιτικά κόμματα οφείλουν με την οργάνωση και τη δράση τους να υπηρετούν την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όλα αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό με τα προηγούμενως αναφερόμενα δικαιώματα, σκιαγραφούν τη σημερινή μορφή της κομματικής δημοκρατίας μας, της δημοκρατικής ζωής μας. Στην εποχή μας ισχύει ο κανόνας της ταυτότητας της θέλησης του Κοινοβουλίου προς τη θέληση των πολιτικών κομμάτων, με την έννοια ότι στο Κοινοβούλιο υπάρχουν τόσες θελήσεις όσα είναι τα υπάρχοντα σε αυτό κόμματα και όχι τόσες θελήσεις όσοι είναι οι βουλευτές. Αυτή η κατάσταση ευνοεί έντονες συζητήσεις σχετικά με τη νομική θέση των βουλευτών, τη σχέση τους με το κόμμα, τους εκλογείς, τη Βουλή.

ι ι) Ε λ ε ύ θ ε ρ η ε ν τ ο λ ή

α) Ελεύθερη εντολή και αντιπροσωπευτικό σύστημα

Οι ουσιαστικές προϋποθέσεις της ελευθερίας του βουλευτή, συνδέονται με το περιεχόμενο της ελεύθερης εντολής, που αποτελεί πράγματι την “καρδιά” του αντιπροσωπευτικού συστήματος, την βασική του αρχή. Κατάργηση της ελεύθερης εντολής σημαίνει κατάργηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Η ελευθερία ενέργειας είναι αποτέλεσμα της πραγματικής και κατά συνέπεια αξιολογικής υπεροχής του αντιπροσώπου επί του αντιπροσωπευόμενου. Ο λαός θεωρείται ως μία εκτός του

κράτους βρισκόμενη πολιτική ενότητα, που δεν έχει όμως την ικανότητα ν' αυτοκυβερνηθεί. Γι' αυτό τον λόγο ανατίθεται η αντιπροσώπευσή του σε "ικανές προσωπικότητες", στην "πνευματική αριστοκρατία", σε "αντιπροσώπους ποιότητας". Αυτή η υπεροχή του αντιπροσώπου τού εξασφαλίζει ελευθερία ενέργειας. Ο αντιπρόσωπος δεν υπόκειται σ' εντολές ή υποδείξεις, παρά μόνο στη συνείδησή του. Γι' αυτό ακριβώς είναι λανθασμένος και λογικά αντιφατικός ο όρος "ελεύθερη εντολή", εφόσον χρησιμοποιείται αναφορικά προς το θεσμό της αντιπροσώπευσης. Διότι και η καλούμενη "ελεύθερη εντολή", μόνο στο θεσμό της εκπροσώπευσης είναι δυνατή, γιατί εντολές μόνο ο ανώτερος, ο υπερέχων μπορεί να δώσει. Για τον αντιπρόσωπο δεν υπάρχει εντολή, ούτε δεσμευτική, ούτε ελεύθερη, υπάρχει μόνο αντιπροσώπευση. Ο αντιπρόσωπος είναι πάντοτε ελεύθερος να επιβάλλει τη θέλησή του.

Άρα, με το σύστημα της ελεύθερης εντολής, ούτε οι εκλογείς μιας περιφέρειας δικαιούνται να προσδιορίζουν την εκάστοτε ενέργεια του βουλευτή, ούτε ο βουλευτής υποχρεώνεται να συμμορφώνεται σε οδηγίες που του δίνουν οι εκλογείς του, εφόσον δεν αντιπροσωπεύει μόνο αυτούς αλλά το έθνος (αρθ.52§2Σ). Ο λαός, που δεν μπορεί να είναι όλος παρών στη βουλή, παρίσταται σ' αυτήν δια των βουλευτών. Άρα και ο βουλευτής δεν είναι υπάλληλος, αλλά φορέας δημοσίου λειτουργήματος. Αυτοτελώς δε, δεν είναι όργανο του Κράτους, αλλά απλώς μέλος του συλλογικού κρατικού οργάνου που ονομάζεται Βουλή.

β) Ιστορικότητα του όρου⁵

Η αρχή της ελεύθερης εντολής αποτελεί το θεμέλιο του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Οι ιστορικές καταβολές της αντιπροσωπευτικής αρχής, κατά την εφαρμογή της στις πρώτες μορφές του συνταγματικού κράτους, συνδέονται με τη λειτουργία Κοινοβουλίων, τα οποία συγκροτούνται από βουλευτές που εμφανίζονται ανεξάρ-

⁵ Φουντεδάκη Πηνελόπη, Τα δικαιώματα των βουλευτών, 1993

τητοι από συγκεκριμένες πολιτικές ομάδες, αλλά και από την κρατική εξουσία. Σ' αυτή την ιστορική περίοδο, η Βουλή αποτελεί χώρο ανταλλαγής απόψεων χωρίς συγκεκριμένες κομματικές ομαδοποιήσεις, με συνέπεια οι αποφάσεις της να μην είναι ποτέ εκ των προτέρων γνωστές. Η μορφή αυτή του φιλελεύθερου κοινοβουλίου, η οποία στην αμιγή της μορφή μάλλον δεν υπήρξε ποτέ, διαφέρει πολύ από τη λειτουργία του σημερινού Κοινοβουλίου, που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη δράση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων, τα οποία συγκροτούνται βάσει ιδεολογικής ταυτότητας ή πολιτικής συμμαχίας⁶.

Η ελεύθερη εντολή κατά τον 20^ο αιώνα ήταν που τροποποιήθηκε και επεκτάθηκε στα πολιτικά κόμματα, τα οποία στην πολιτική ρουτίνα χρησιμοποιούσαν πραγματικά τις ελευθερίες του αντιπροσωπευτικού συστήματος, ενώ οι βουλευτές εντάχθηκαν στην κομματική πειθαρχία. Ωστόσο, εξακολούθησαν τον πρώτο καιρό να υπάρχουν οι βουλευτές ως υποκείμενο του δικαιώματος της ελεύθερης εντολής, του οποίου η σημασία φαινόταν σε περίπτωση σύγκρουσης. Η δημοκρατία των συμβουλίων και των συνελεύσεων προσπάθησε να δεσμεύσει τους βουλευτές ακόμη περισσότερο ή και γενικά να τους καταργήσει ουσιαστικά με τη βοήθεια άμεσων αποφάσεων των ενεργών πολιτών.

Η θεώρηση της ελεύθερης εντολής σε σχέση με τις ιστορικές μορφές που περιεβλήθη η εξέλιξη του αντιπροσωπευτικού συστήματος και συνακόλουθα του κοινοβουλευτικού συστήματος περισσότερο συσκοτίζει, παρά συμβάλλει, στην ερμηνεία της ελεύθερης εντολής ως σύγχρονης συνταγματικής αρχής. Η θεμελιώδης αρχή της ελεύθερης εντολής, σε συνδυασμό με την συνταγματική αναγνώριση του θεσμικού ρόλου των κομμάτων, συγκροτούν τον κανονιστικό πυρήνα της οργάνωσης της βουλής

⁶ Ιστορικά, την ελεύθερη εντολή αρχικά την συναντάμε στο γαλλικό συντ. του 1791. Κατά το αρθ.27 του γαλλικού συντ. του 1958 πάσα επιτακτική εντολή είναι άκυρη. Επίσης, κατά το αρθ.67 του ιταλικού συντ. του 1948, κάθε μέλος του Κοινοβουλίου αντιπροσωπεύει το έθνος και ασκεί τα καθήκοντά του άνευ επιτακτικής εντολής. Η θεωρία περί ελεύθερης εντολής (σχετικές διδασκαλίες του Montesquieu και Sieyes) αναπτύχθηκε και κυριάρχησε ιδιαίτερα στη Γαλλία.

και της συνταγματικής φυσιογνωμίας του βουλευτή. Η συστηματική κυρίως ερμηνεία του Συντάγματος δεν επιτρέπει την αντιμετώπιση της ελεύθερης εντολής ως απολιθώματος της συνταγματικής ιστορίας, χωρίς δηλαδή κανονιστικό περιεχόμενο. Αντίθετα επιβάλλει την ένταξη της αρχής σε όλο το πλέγμα των διατάξεων που αφορούν το βουλευτή και τη βουλή. Μόνο έτσι η αρχή θα αναδείξει το κανονιστικό της περιεχόμενο, που έχει καταστεί ανεξάρτητο από το ιστορικό και πολιτικό περιβάλλον που τη δημιούργησε.

Τις τελευταίες δεκαετίες η ισχυροποίηση των στοιχείων της αρχής της ταύτισης, της άμεσης δημοκρατίας, σήμαινε γενικά ενίσχυση της δυσπιστίας απέναντι στις ελεύθερες αποφάσεις των πολιτικών και στην ελεύθερη εντολή των βουλευτών, όπως ειδικά και στα αδέσμευτα κόμματα. Η δυσπιστία αυτή, που στηρίζεται στην αρχή της ταύτισης, ενσαρκώνεται με τα διάφορα συστήματα για μεγαλύτερη δέσμευση των πολιτικών, π.χ. με τη θέσπιση ευρύτερης εσωκομματικής δημοκρατίας. Η ενίσχυση της αρχής της ταύτισης και η υποχώρηση της αντιπροσωπευτικής αρχής έχουν μεταβάλλει τα τελευταία χρόνια την έννοια της δημοκρατίας και τη θέση των βουλευτών.

γ) Τελική καθιέρωση

Ιστορικώς, η τελική καθιέρωση της ελεύθερης εντολής φαίνεται ότι συνδέεται στενά με την εξέλιξη του περιεχομένου του διδόμενου(βουλευτικού) όρκου εκ μέρους των αντιπροσώπων του λαού στα νομοθετικά σώματα, ήδη προ του 1789. Σχετικές επί του θέματος μελέτες έχουν δείξει ότι, ο εξελιγμένος τύπος όρκου υπακοής όχι μόνο στον ανώτατο άρχοντα(αρχικώς μονάρχη) αλλά και εξυπηρετήσεως, συγχρόνως όχι μόνο ορισμένων τοπικών ή ταξικών συμφερόντων, αλλά προέχοντος του γενικού καλού(του συμφέροντος της πατρίδας), είχε σαν συνέπεια την προοδευτική, ρητή, νομοθετική(κυρίως συνταγματική) αναγνώριση της αντιπροσωπευτικής αρχής και την εντόπιση της επιτακτικής εντολής. Η μη εφαρμογή άλλων παρά μόνο της ελεύθερης εντολής στη δράση

αντιπροσώπου-βουλευτού του επιβαλλόταν ήδη από το περιεχόμενο του διδόμενου όρκου του, κατόπιν δε επακολούθησε και η τυπική, νομοθετική καθιέρωσή της. Μ' άλλα λόγια, η ελεύθερη εντολή είχε αρχίσει να διατυπώνεται σαν περιεχόμενο του βουλευτικού όρκου.

Αφ' ότου όμως η ελεύθερη εντολή απέκτησε πλέον σαν αρχή δική της αυτοτέλεια, καθιερούμενη με ρητή συνταγματική διάταξη, δεν είναι αναγκαίο να επαναλαμβάνεται αυτή επιγραμματικά και στο περιεχόμενο του βουλευτικού όρκου.

δ) Περιεχόμενο και περιορισμοί⁷

Το περιεχόμενο της ελεύθερης εντολής μπορεί σχηματικά να προσδιοριστεί ως το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα του βουλευτή να διαμορφώσει την κοινοβουλευτική του στάση κατά συνείδηση. Αυτό, λοιπόν, το περιεχόμενο υπόκειται σε δύο περιορισμούς :

1) Η ανεξαρτησία του βουλευτή θεωρείται πως δεν αποτελεί απεριόριστο, ατομικό δικαίωμα, αλλά θεσμική εγγύηση που εξυπηρετεί συγκεκριμένο συνταγματικό σκοπό, ο οποίος αποτελεί και το κριτήριο για τη συμπεριφορά του βουλευτή. Ο σκοπός αυτός είναι η λειτουργία του συλλογικού οργάνου της Βουλής, στο πλαίσιο της συνολικής λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς και η υπαγωγή της νομοτέλειας του βουλευτικού λειτουργήματος στην τελολογία του θεσμού της Βουλής. Η παραβίαση, ή έστω η καταστρατήγηση της ελεύθερης εντολής δεν πλήττει αποκλειστικά τον βουλευτή, αλλά έχει συνέπειες ευρύτερες στο θεσμό του Κοινοβουλίου. Άρα, η παραβίαση της ελεύθερης εντολής οδηγεί στην απόλυτη κυριαρχία των κομμάτων, που θα τα καθιστούσε έτσι οιονεί κρατικά όργανα, ακριβώς διότι η κύρια πηγή διακινδύνευσης της ελεύθερης εντολής θεωρούνται τα πολιτικά κόμματα.

2) Ο βουλευτής δεν μπορεί να νοείται ανεξάρτητος γενικώς. Κάθε μέλος του Κοινοβουλίου υπόκειται *de facto* σε εξαρτήσεις που διαβαθμίζονται ανάλογα με το

⁷ Φουντεδάκη Πηνελόπη, Τα δικαιώματα των βουλευτών, 1993

πρόσωπο του συγκεκριμένου βουλευτή. Οι οικονομικές και επαγγελματικές εξαρτήσεις προσδιορίζονται ανάλογα με τις κοινωνικές καταβολές και την οικονομική θέση του βουλευτή, οι κομματικές ανάλογα με την ιδεολογική του θεώρηση και οι εξαρτήσεις του από ομάδες εκλογέων ανάλογα με ορισμένη εκλογική περιφέρεια. Ο βουλευτής ως παράγοντας διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης είναι αναπόφευκτο να καθίσταται στόχος επηρεασμού εκ μέρους των εκλογέων του. Χαρακτηριστική είναι η θέσπιση των βουλευτικών κωλυμάτων και ασυμβιβάστων, που εκφράζει τη μέριμνα του συνταγματικού νομοθέτη να αποκλείσει εκείνες τις εξαρτήσεις που συνιστούν μόνιμη πηγή διακινδύνευσης της ελευθερίας του βουλευτή. Πέραν των συνταγματικών αυτών κωλυμάτων και ασυμβιβάστων ο βουλευτής είναι ελεύθερος να ενεργεί, υποκείμενος μόνο στη συνείδησή του. Γι' αυτό δικαιούται, εάν θέλει, να επιλέγει εξαρτήσεις που δεν συγκρούονται με ρητές συνταγματικές απαγορεύσεις.

ε) Συνταγματική κατοχύρωση ελεύθερης εντολής

Με ρητές συνταγματικές διατάξεις κατοχυρώνεται η ελεύθερη εντολή. Αφ' ενός κατά το αρθ.60§1 οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της κατά συνείδηση γνώμης και ψήφου και αφετέρου κατά το αρθ.51§2 οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος⁸. Μ' αυτές τις διατάξεις είναι φανερό ότι δεν υπάρχει πεδίο εφαρμογής οποιασδήποτε διαφορετικής σχετικής συμφωνίας ανάμεσα στους βουλευτές και στα κόμματα, που να είναι συνταγματικά επιτρεπτή. Συνεπώς, η σχέση ανάμεσα στους βουλευτές και στα κόμματά τους μπορεί να στηριχθεί μόνο πάνω στην συνταγματική βάση της ελεύθερης εντολής και άρα μένει συνταγματικά άθικτη η συνταγματική αμφισβήτησή της σύμφωνα με την αρχή της ταύτισης.

⁸ Το αρθ.37 του ελληνικού Συντάγματος του 1927, αλλά και το αρθ.67 του Συντάγματος του 1952 όριζαν ότι "οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος και όχι μόνο την εκλογική τους περιφέρεια". Ο Σβώλος παρόλο που υποστήριζε την επιτακτική εντολή, αναγνώριζε την κατοχύρωση της ελεύθερης εντολής από το Σύνταγμα του 1927.

Επίσης, υποστηρίχθηκε και η ακόλουθη επιχειρηματολογία (συνταγματικό δικαστήριο της Αυστρίας)⁹: διάταξη για την απώλεια της εντολής λόγω αποχώρησης από το κόμμα είναι αντισυνταγματική, γιατί οι εντολοδόχοι βουλευτές, οι οποίοι έχουν εκλεγεί με βάση τη λίστα, θα μπορούν να έχουν διαφορετική μεταχείριση, ανάλογα εάν είναι μέλη ή όχι του κόμματος με το οποίο έχουν εκλεγεί. Όσοι είναι μέλη του κόμματος χάνουν τη βουλευτική εντολή, ενώ όσοι δεν είναι μέλη μπορούν να διατηρούν την εντολή. Αυτή η ρύθμιση είναι αντίθετη με την ισότητα του εκλογικού δικαιώματος. Όταν το Σύνταγμα εγγυάται στους βουλευτές ότι κατά την άσκηση των καθηκόντων τους δεν δεσμεύονται από καμία εντολή ή οδηγία, πρέπει κατά μείζονα λόγο να γίνει δεκτό, ότι εγγυάται σ' αυτούς γενικά την ελεύθερη άσκηση των καθηκόντων τους και ότι κάθε περιορισμός τους είναι αντισυνταγματικός. Γι' αυτό το λόγο, λοιπόν, υπάρχει κατ' αρχήν η διάταξη 51§2 του Συντάγματος που αναγνωρίζει τους βουλευτές ως αντιπροσώπους του έθνους και έπειτα η διάταξη του αρθ.53§1 που εξασφαλίζει την ιδιότητά τους, το αξίωμά τους για τέσσερα συναπτά έτη, τα οποία αρχίζουν από την ημέρα των γενικών εκλογών.

Ακόμη, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ελεύθερη εντολή στηρίζεται και στη μυστική ψηφοφορία, που ορίζει το Σύνταγμα στο αρθ.51§3, ενώ το ότι στο αρθ.29§1 ορίζεται ότι τα κόμματα με την οργάνωση και τη δράση τους οφείλουν να εξυπηρετούν την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, νομίζουμε ότι δεν αρκεί για να στηρίξει την αντίθετη άποψη, δηλαδή την επιτακτική εντολή¹⁰.

⁹ Κυπραίος Μιχάλης, Η αντιπροσωπευτική αρχή ως θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος και η νομοθετική και νομολογιακή κατοχύρωσή της, Αθήνα: Παπαζήσης, 1989

¹⁰ Από τα ελληνικά Συντάγματα το "Ηγεμονικό" περιέχει θετικά διατυπωμένη διάταξη σχετική με την ελευθερία γνώμης και συνείδησης των αντιπροσώπων του έθνους (« ...ψηφίζουνσιν έκαστος κατά την συνείδησιν του» ως εμφάνιση της ελεύθερης εντολής «χωρίς να ζητή γνώμην ή οδηγίας ιδιαίτερας από εκείνους των οποίων φέρει το πρόσωπο»)

στ) Η “κατά συνείδηση” άσκηση καθηκόντων

1) Περιεχόμενο¹¹

Η διατύπωση της συνταγματικής διάταξης του αρθ.60§1(:οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση) εμπεριέχει την έννοια της συνείδησης. Όπως κάθε αξιολογική έννοια, η έννοια της συνείδησης δημιουργεί ιδιαίτερα ερμηνευτικά προβλήματα. Η ρήτρα της συνείδησης θεσπίζεται για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975¹², ενώ δεν συναντάται κατά κανόνα, στα Συντάγματα χωρών με κοινό, σε σχέση με τον ελληνικό, νομικό πολιτισμό¹³.

Το δικαίωμα του βουλευτή να ενεργεί «κατά συνείδηση» μόνον, δε σημαίνει ότι δεν υποχρεούται να σέβεται το Σύνταγμα και τη λοιπή νομοθεσία, εκτός και αν η συγκεκριμένη δράση του εντάσσεται στην κινηθείσα διαδικασία της τροποποιήσεώς τους.

Εάν ο βουλευτής ενήργησε ή όχι «κατά συνείδηση» δεν μπορεί να ελεγχθεί, ακριβώς διότι η φράση αυτή δεν ετέθη στο Σύνταγμα με ορισμένο αντικειμενικό περιεχόμενο, αλλά επιδιώκεται να τονισθεί η υπαγωγή του βουλευτή μόνο στην εσωτερική του πειθαρχία, με το όποιο ηθικό βάρος αυτός της δίνει, και συνεπώς η δράση του, απ’ αυτήν την άποψη, δεν μπορεί να εκτιμηθεί από τρίτον. Η κύρωση είναι η μη επανεκλογή. Δηλαδή το βάρος της §1 του αρθ.60 δεν έγκειται στην ανάγκη της κατά συνείδηση εκπληρώσεως των καθηκόντων του βουλευτή, αλλά στην αξίωση να υπάγεται αυτός μόνον

¹¹ Φουντεδάκη Πηνελόπη, Τα δικαιώματα των βουλευτών, 1993

¹² Στο αρθ.64 του Συντάγματος 1864/1911, ο επιρρηματικός προσδιορισμός “ευσυνειδήτως” περιλαμβάνεται στο κείμενο του βουλευτικού όρκου, προκειμένου να χαρακτηριστεί ο συνταγματικά ευκταίος τρόπος εκπλήρωσης των καθηκόντων από τους βουλευτές. Έτσι, επαναλαμβάνεται και στο αρθ.42 του Συντάγματος 1927 και στο αρθ.64 του Συντάγματος 1952 Φουντ.6.102

¹³ Τα άρθρα 38§1 του Γερμανικού Συντ. και §56 του Δανικού Συντ. ρητά θεσπίζουν τη ρήτρα της συνείδησης. Η πλειοψηφία των ευρωπαϊκών Συνταγμάτων δεν αναφέρουν τον όρο συνείδηση. Την κατά συνείδηση γνώμη θεσπίζει η αγγλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων(Bill of Rights) του 1689: « Ότι η ελευθερία του λόγου και οι συζητήσεις και διαδικασίες στο Κοινοβούλιο πρέπει να μην αποτελούν αντικείμενο καταγγελίας ή ελέγχου ενώπιον οποιουδήποτε δικαστηρίου ή σε χώρο εκτός του Κοινοβουλίου».

ανεξάρτητος από κάθε εξωτερικό παράγοντα. Άλλο είναι το ζήτημα αν ο ίδιος θελήσει και υποκύψει, σε δεδομένη περίπτωση, σε τέτοιες πιέσεις, ιδίως μάλιστα όταν αυτές προέρχονται από ομάδες οργανωμένων συμφερόντων ή τους εκπροσώπους τους.

Αυτή η ελευθερία του βουλευτή δεν εκτοπίζει την πραγματικότητα ότι δηλαδή είναι σύνηθες το φαινόμενο να υποβάλλονται σ' αυτόν ευχές, διάφορα αιτήματα, ακόμη δε και εντολές για ορισμένη ενέργεια. Στην ικανότητά του έγκειται η αξιολόγηση όλων αυτών και η ελεύθερη ή μη διαμόρφωση της απόφασής του.

2)Ερμηνεία - Διευκρίνιση

Η συνταγματική αναγωγή στη συνείδηση δε σημαίνει πως η έννοια «συνείδηση» συνεπάγεται δεδομένη ηθική συμπεριφορά. Η υποταγή του βουλευτή στη συνείδησή του δεν τον απαλλάσσει, όπως ήδη αναφέραμε, από την υποχρέωση υπακοής στο Σύνταγμα και στους νόμους, αλλά προσδιορίζει τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων του, όπως αναφέρεται στον βουλευτικό όρκο. *Στη συνείδηση του βουλευτή δεν προσδίδεται περιεχόμενο υποκείμενο στην ιστορική εξέλιξη.*

Σε αντίθεση με άλλες αξιολογικές, νομικές έννοιες, που ερμηνεύονται πάντα σε σχέση με τις κοινωνικές αξίες που καθορίζονται ιστορικά, ο όρος “συνείδηση” αποτελεί αυταξία, που δεν ελέγχεται νομικά σε σχέση με την εκάστοτε έκφραση αυτής της συνείδησης από τον εκάστοτε φορέα της - μέλους του Κοινοβουλίου, αλλά νοείται ως όριο έναντι κάθε άλλης υποταγής του βουλευτή. Με άλλα λόγια, η έννοια της συνείδησης υιοθετείται από το συνταγματικό κείμενο ως μορφή «εσωτερικής υποταγής» του βουλευτή, χωρίς κανένα συγκεκριμένο περιεχόμενο, αλλά με στόχο ν' αποκλείσει οποιαδήποτε άλλη μορφή υποταγής του, που θ' αλλοίωνε την ελεύθερη έκφραση της γνώμης του.

Άρα, μόνη δυνατή ερμηνευτική προσέγγιση της ρήτηρας της συνείδησης είναι αυτή που επιτρέπει στον ίδιο τον βουλευτή να προσδιορίζει κάθε φορά, σε κάθε εκδήλωση της γνώμης του στο Κοινοβούλιο, το περιεχό-

μενο της βουλευτικής του εντολής αποκλειστικά και μόνο κατά την κρίση του. Η ηθική ή πολιτική υποχρέωση είτε προς συγκεκριμένες, ηθικές ή κοινωνικές αξίες είτε προς ένα κομματικό πρόγραμμα δε συνιστά στοιχείο μη αξιολογήσιμο. Βέβαια, η αξιολόγηση μιας τέτοιας ενδεχόμενης υποχρέωσης συνιστά κρίση της «πολιτικής εντιμότητας» κάθε μέλους του Κοινοβουλίου, η οποία επιτελείται κατά την εκλογική διαδικασία, και σε κάθε περίπτωση εκφεύγει από τις ρυθμιστικές δυνατότητες του Συντάγματος.

iii) Επιτακτική εντολή

α) Ιστορική αναδρομή

Απέναντι από την έννοια της ελεύθερης εντολής συναντάμε το θεσμό της επιτακτικής εντολής¹⁴. Αυτός ο θεσμός, που ερμηνεύεται ως η δυνατότητα της ανά πάσα στιγμή ανακλήσεως του εκλεγέντος αντιπροσώπου, συνδέεται στενά με τις λεγόμενες «Δημοκρατίες λαϊκών συμβουλίων ή συνελεύσεων» ή «Δημοκρατίες συνελεύσεων με λαϊκή βάση». Αν και δεν υπάρχει ένα γενικώς αποδεκτό μοντέλο οργανώσεως της Räte-demokratie, υπάρχουν αντιθέτως, ορισμένες θεμελιώδεις αρχές που γίνεται δεκτό ότι διέπουν όλες τις δυνατές μορφές οργανώσεως μιας Räte-demokratie, μεταξύ δε αυτών εξέχουσα είναι η θέση της αρχής της επιτακτικής εντολής.

Η αρχή αυτή, εγκαταλείφθαισα λόγω των μειονεκτημάτων της ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στις δυτικές δημοκρατίες, ανευρίσκεται στα συντάγματα των σοσιαλιστικών κρατών και δικαιολογείται από την προέχουσα θέση που δίνεται εκεί στις οργανωμένες λαϊκές ομάδες των ψηφοφόρων έναντι των μεμονωμένων ατόμων (= βουλευτών) που τους εκπροσωπούν.

¹⁴ Στη Γερμανία η εισαγωγή της επιτακτικής εντολής, προς αντικατάσταση της ελεύθερης, υποστηρίχθηκε κυρίως από τον G. Leibholz, κατά τον οποίο το αρθ.21 του θεμελιώδους νόμου της Βόννης υπερισχύει του αρθ.38 αυτού.

β) Περιεχόμενο

Υπό το καθεστώς της επιτακτικής εντολής, δύναται μεν θεωρητικά να εκφράζεται και να ενεργεί ελεύθερα ο βουλευτής κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του, τελεί, όμως, υπό τον διαρκή έλεγχο των εκλεκτόρων του, οι οποίοι έχουν την εξουσία να τον ανακαλούν όποτε το κρίνουν σκόπιμο. Ευρισκόμενος υπό τη συνεχή απειλή της ανάκλησής του, αν δεν συμμορφώνεται προς τις υποδείξεις των εκλεκτόρων του, ρητές ή υποθετικές, δεν μπορεί, εφόσον επιθυμεί να διατηρήσει το αξίωμά του, να εκφράζεται και να δρα ελεύθερα στο Κοινοβούλιο, κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του.

Η επιτακτική εντολή ισοδυναμεί με την δέσμευση, την οποία συνεπάγονται οι εκλογές, όχι μόνο για τους βουλευτές, αλλά και για τα κόμματα στην κοινοκρατία. Στην περίπτωση αυτή τα κοινοκρατικά μέλη γενικά θεωρούνται, ότι έχουν την ιδιότητα του θεματοφύλακα της λαϊκής εντολής και άρα έχουν μεγαλύτερη ευθύνη έναντι των εκλογέων από τους βουλευτές. Στην άποψη αυτή μπορεί ν' αντιταχθεί ότι σε άρτια οργανωμένες κοινοκρατικές συνελεύσεις συχνά εκείνα τα κοινοκρατικά μέλη, που μετέχουν ενεργά στις συνελεύσεις αυτές, αποτελούν την μειοψηφία των κοινοκρατικών μελών, άρα και τον αντίστοιχων εκλογέων. Η μειοψηφία αυτή μπορεί εύκολα να επηρεάσει μονόπλευρα, όπως διδάσκει η πείρα του παρελθόντος. Η επιτακτική εντολή θ' απελευθέρωνε τους βουλευτές από την υποχρέωση να λάβουν υπόψη τα συμφέροντα όλων των εκλογέων και θα δέσμευε την απόφασή τους σε μια μικρή μειοψηφία των ενεργών, κοινοκρατικών μελών. Για το λόγο αυτό, η επιτακτική εντολή είναι καταλληλότερη για την επίτευξη της εξουσίας μιας μικρής μειοψηφίας πάνω στη σιωπηλή πλειοψηφία, χωρίς να μπορεί να τεθεί ζήτημα για τη νομιμοποίηση αυτής της εξουσίας.

Υπέρ της επιτακτικής εντολής¹⁵ διατυπώνεται και το άλλο επιχείρημα που λέει ότι η καθιέρωση του αντιπροσωπευτικού κυβερνητικού συστήματος (= ή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή εμμέσου δημοκρατίας) δε σημαίνει υποχρεωτικά και ισχύ της ελεύθερης εντολής, διότι θεωρητικώς είναι δυνατό να έχουμε αντιπροσωπευτικό σύστημα, αλλά με παράλληλη πρόβλεψη της επιτακτικής εντολής, όπως ακριβώς συμβαίνει σε σοσιαλιστικά κράτη. Η νομοθέτηση από το αντιπροσωπευτικό όργανο του λαού και όχι αμέσως από τον ίδιο τον λαό, δεν προκαθορίζει και τις σχέσεις των μελών του οργάνου αυτού με τους εκλογείς.

iv) Δ ε σ μ ε υ τ ι κ ή ε ν τ ο λ ή

α) Κατάργηση ελεύθερης εντολής

Από τη θέσπιση των συνταγματικών διατάξεων των άρθρων 29§1, 51§2 και 60§1 προκύπτει η ακόλουθη διάσταση: από το ένα μέρος αναγνωρίζονται τα πολιτικά κόμματα ως συνταγματικοί παράγοντες της διαδικασίας για τη διαμόρφωση της πολιτικής θέλησης και από το άλλο μέρος ορίζονται οι βουλευτές ως αντιπρόσωποι του έθνους, που έχουν απεριόριστο το δικαίωμα γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση. Συνεπώς, οι βουλευτές δεν έχουν υποχρέωση να συμμορφωθούν με τις εντολές και τις οδηγίες του κόμματος, με τη «λίστα» του οποίου έχουν εκλεγεί, ούτε με τις εντολές και τις οδηγίες των ομάδων των εκλογέων τους. Η αναγνώριση από το Σύνταγμα, αφενός των πολιτικών κομμάτων, ως παραγόντων της διαμόρφωσης της πολιτικής θέλησης και αφετέρου των βουλευτών, ως αντιπροσώπων του έθνους με ελεύθερη

¹⁵ Υποστηρικτής της επιτακτικής εντολής ήταν και ο Kelsen που έλεγε ότι οι έλεγχοι των βουλευτών από τις ομάδες των εκλογέων, που είχαν οργανωθεί σε κόμματα, ήταν σύγχρονη μορφή της επιτακτικής εντολής, και σε περίπτωση εξόδου ή αποκλεισμού του βουλευτή από το κόμμα του, επέρχονταν η απώλεια της βουλευτικής του εντολής. Αλλά και ο Loewenstein είχε σαφή θέση πάνω στο θέμα, αφού αποκαλούσε την ελεύθερη εντολή «σκοροφαγωμένο αζήτητο εμπόρευμα της Γαλλικής επανάστασης του 1791, που έχασε κάθε νόημα». Τέλος, υπέρ της επιτακτικής εντολής στη Γερμανία έχει ταχθεί ο Leibholz.

και ανεξάρτητη από τα κόμματα γνώμη και ψήφο, δεν είναι θεωρητικά εύκολο να εναρμονισθούν.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η θέση του βουλευτή στην κλασική Δημοκρατία είναι τελείως διαφορετική απ' ότι στην κομματική. Η ιδιότητα μέλους κόμματος έχει άμεσες συνέπειες στη βουλευτική ιδιότητα. Στην κομματική Δημοκρατία, όπου εφαρμόζεται η αρχή της ταυτότητας, δεν έχει ασφαλώς θέση η λεγόμενη ελεύθερη εντολή, εφόσον οι αντιπρόσωποι μετατράπηκαν σε εκπροσώπους.

Το γεγονός ότι δεν εφαρμόζεται η ελεύθερη εντολή δε σημαίνει και εισαγωγή της επιτακτικής εντολής. Από τον όρο “επιτακτική”, του οποίου η διάπλαση ανάγεται ιστορικοκοινωνικοπολιτικές συνθήκες, διάφορες από τις σημερινές, προτιμότερος είναι ο όρος δεσμευτική εντολή. Επίσης ο όρος “δέσμευση” αποδίδει καλύτερα το ηθικοπολιτικό περιεχόμενο της σύγχρονης νομικά δεσμευτικής εντολής, το γεγονός δηλαδή της προεκλογικής αυτοδέσμευσης των υποψηφίων και της διαρκούς συνεργασίας εκπροσώπων και εκπροσωπούμενων στις κομματικές οργανώσεις. Η προεκλογική αυτοδέσμευση και η διαρκής συνεργασία αφαιρούν από την εντολή τον “επιτακτικό” χαρακτήρα, όχι όμως και την δεσμευτικότητα, την υποχρέωση δηλαδή υπακοής.

Η ελεύθερη εντολή δεν συμπεριλαμβάνεται πλέον στο ελληνικό, συνταγματικό οικοδόμημα. Η κατά παράδοση χρησιμοποίηση της λέξεως “αντιπροσωπεύουν” στα συνταγματικά μας κείμενα, δε θεωρείται ότι ανταποκρίνεται στις σύγχρονες συνθήκες. Άλλωστε, στην κομματική Δημοκρατία δεν είναι δυνατόν να γίνεται χρήση του όρου αυτού, τουλάχιστον υπό την τεχνική έννοιά του, της οποίας ελάχιστο συνταγματικοπολιτικό περιεχόμενο αποτελεί ο αποκλεισμός του λαού από τη συμμετοχή στη διακυβέρνηση του κράτους.

β) Περιεχόμενο

Στη σύγχρονη δημοκρατία ο λαός δεν αντιπροσωπεύεται, αλλά εκπροσωπείται. Η αρχή της ταυτότητας και η λαϊκή εντολή συνδέονται άμεσα με την κομματική

Δημοκρατία. Η λαϊκή αυτή εντολή δεν έχει γενικό χαρακτήρα, δεν είναι γενική, αλλά συγκεκριμένη.

Πράγματι, ο βουλευτής λαμβάνει μεν από τον λαό, δια της ψήφου, ελεύθερη εντολή για να ενεργεί αδέσμευτος, αυτομάτως, όμως, δια της εκλογής, η εντολή αυτή μετατρέπεται σε δεσμευμένη και ο βουλευτής καθίσταται απλός εντολοδόχος, με την πιο αυστηρή έννοια του όρου, του κόμματός του, το οποίο του προδιαγράφει και την παραμικρή κίνηση. Γι' αυτό πολλές φορές έχει χρησιμοποιηθεί και ο όρος "ελεύθερη αλλά δεσμευμένη από το κόμμα εντολή" ή για "εντολή δεσμευμένη εν πλαισίω".

Οι βουλευτές μέλη πολιτικών κομμάτων δεν δεσμεύονται από υποδείξεις ή εντολές των εκλογέων της περιφέρειας, στην οποία εκλέχθηκαν, αλλά από το σύνολο των ψήφων, που δόθηκαν υπέρ του κομματικού προγράμματος, σ' όλη την επικράτεια. Δεν είναι εκπρόσωποι περιφερειών, αλλά εκπρόσωποι κομμάτων.

Συγκεκριμένα, οι ψηφοφόροι επιλέγουν πρώτα το πολιτικό πρόγραμμα, που θέλουν να εφαρμοσθεί και μετά διαλέγουν τα πρόσωπα που θεωρούν περισσότερο κατάλληλα για την εφαρμογή του. Από την σύνδεση αυτή προσώπων-προγραμμάτων, προκύπτει και το γενικό περιεχόμενο της δεσμευτικής εντολής, της εντολής δηλαδή για την υποστήριξη συγκεκριμένου, πολιτικού προγράμματος. Η εντολή διαφοροποιείται ανάλογα με το περιεχόμενο του πολιτικού προγράμματος, στο οποίο αναφέρεται.

Επίσης, σημαντικό ν' αναφέρουμε είναι ότι αποτέλεσμα των εκλογών δεν είναι μόνο η ανάδειξη κυβέρνησης-συμπολίτευσης, αλλά και η ανάδειξη αντιπολίτευσης. Άρα, συνέπεια άμεση των εκλογικών αποτελεσμάτων, είναι η εντολή να διακρίνεται σ' εντολή πλειοψηφίας και μειοψηφίας. Τόσο η κυβέρνηση, όσο, και η αντιπολίτευση βασίζονται σε λαϊκή εντολή. Αμέσως μετά τις εκλογές, τόσο η πλειοψηφία όσο και η μειοψηφία ενεργούν με βάση την εντολή που έλαβαν, την υποστήριξη δηλαδή του πολιτικού τους προγράμματος. Από τη μία μεριά τα μέλη της κυβέρνησης και οι βουλευτές της συμπολίτευσης έχουν ως κύρια συνταγματική υποχρέωση

την πραγματοποίηση του εγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος, να το μετατρέψουν δηλαδή σε πολιτική του κράτους, σε περιεχόμενο των κρατικών αποφάσεων. Από την άλλη, η αντιπολίτευση έχει τη δεσμευτική εντολή να υποστηρίξει το δικό της πρόγραμμα, με την έννοια της άσκησης ελέγχου και κριτικής στην κυβέρνηση και ταυτόχρονης προβολής των δικών της πολιτικών θέσεων, με σκοπό να πείσει το λαό για την ορθότητα της δικής της πολιτικής και έτσι να μετατρέψει την μειοψηφία σε πλειοψηφία.

γ) Συνταγματική κατοχύρωση

Το Σύνταγμα περιέλαβε στο άρθρο 52 μια γενικότερης σημασίας διάταξη. Το άρθρο αυτό ορίζει ότι: “Η ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης, ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, τελεί υπό την εγγύηση όλων των λειτουργιών της πολιτείας, που έχουν υποχρέωση να την διασφαλίζουν σε κάθε περίπτωση”. Το άρθρο 52 περιέχει τον βασικότερο κανόνα της σύγχρονης δημοκρατίας, τη δέσμευση δηλαδή των αντιπροσώπων στις αποφάσεις του λαού. Η δέσμευση αυτή έχει γενικό χαρακτήρα, υπάρχει, δηλαδή, σ’ όλες τις περιπτώσεις που εκδηλώνεται η λαϊκή θέληση και αναφέρεται σ’ όλους τους κρατικούς λειτουργούς, επομένως και στα μέλη της Βουλής και της κυβέρνησης.

Η διάταξη του άρθρου 52 περιέχει αναγνώριση της δεσμευτικής εντολής και υπερισχύει των διατάξεων των άρθρων 51§2 και 60§1, που το παραδοσιακό τους περιεχόμενο έρχεται σ’ αντίθεση με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και με την συνταγματικοπολιτική πραγματικότητα. Στη βασική διάταξη του αρθ.52 του Συντάγματος καθιερώνεται η αρχή της ταυτότητας και η δεσμευτική εντολή, αρχές που αναγνωρίζουν την άμεση από το λαό άσκηση της κρατικής εξουσίας. Η θέση του λαού, ως ανώτατου οργάνου του κράτους, που δέχεται σχεδόν ομόφωνα η ελληνική, νομική επιστήμη, ως αναγκαία συνέπεια του δημοκρατικού πολιτεύματος και της λαϊκής κυριαρχίας, συνεπάγεται την αναγνώριση της νομικής δύναμης των αποφάσεων του λαού.

Τέλος, το αρθ.52 συνδέεται άμεσα με τις διατάξεις του αρθ.1§2, όπου: “θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία” και με το αρθ.1§3α σύμφωνα με το οποίο: “όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα”. Στο άρθρο 1 περιέχεται η γενική διακήρυξη, στο άρθρο 2 η υλοποίηση της διακήρυξης. Η λαϊκή κυριαρχία ανάγεται σε θεμέλιο του πολιτεύματος, σε ανώτατη, πρωτογενή, καθοριστική αρχή(αρθ.1§2). Ο λαός ανάγεται σε πηγή της εξουσίας(αρθ.1§3εδ.α’), αλλά και σε δικαιούχο της άσκησης της εξουσίας, καθόσον όλοι οι κρατικοί λειτουργοί υποχρεώνονται να εκτελούν τη θέληση του, σε κάθε περίπτωση εκδήλωσής της.

δ) Σύγκρουση με το αρθ.60§1

Στο άρθρο 52 του Συντάγματος, περιέχεται η συνταγματική αναγνώριση της δέσμευσης των βουλευτών στις αποφάσεις του λαού, η συνταγματική δηλαδή αναγνώριση της δεσμευτικής εντολής. Όμως, η συνταγματική αυτή υποχρέωση των βουλευτών του άρθρου 52 έρχεται σε σύγκρουση με τη διάταξη του άρθ.60§1 του Συντάγματος, κατά την οποία οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση, εφόσον η διάταξη αυτή θεωρείται ότι συνταγματοποιεί την ελεύθερη εντολή¹⁶. Η σύγκρουση αυτή μεταξύ ελεύθερης και δεσμευτικής εντολής είναι η ίδια η σύγκρουση μεταξύ κομματικής και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, μεταξύ της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσωπευτικής αρχής. Από τη σύγκρουση υπερτερεί η δεσμευτική εντολή¹⁷.

¹⁶ Η διατύπωση της §1 του αρθ.60 προσεγγίζει πολύ την διάταξη του αρθ.38§1εδ.β’ του γερμανικού συντ.(= οι βουλευτές είναι αντιπρόσωποι όλου του λαού, μη δεσμευόμενοι από εντολές ή οδηγίες, υποκείμενοι δε στη συνείδησή τους), απ’ όπου και συνάγεται η καθιέρωση της ελεύθερης εντολής.

¹⁷ Στο κυβερνητικό σχέδιο Συντ.1975 υπήρχε και β’ εδάφιο στο 60§1 όπου ρητώς όριζε ότι “υποχρεωτική εντολή δεν αναγνωρίζεται”, το εδάφιο αυτό όμως διεγράφη ήδη από την Β’ Υποεπιτροπή Συντάγματος. Ο βουλευτής Κ. Χριστόπουλος αιτιολόγησε τη διαγραφή της διατάξεως με τη σκέψη ότι “είναι αναμφίβολα αντιδεοντολογική και αντίκειται στην έννοια της δημοκρατίας”.

Η προαναφερθείσα, διαπιστωμένη σύγκρουση μεταξύ του αρθ.52 και 60§1 αίρεται, εφόσον δεν θεωρήσουμε ότι το 60§1 συνταγματοποιεί την ελεύθερη εντολή, αλλά ότι επιτρέπει στον βουλευτή να διαφωνήσει¹⁸ με το κόμμα, στους συνδυασμούς του οποίου εκλέχθηκε και να εκφράσει στη Βουλή τη δική του γνώμη, παρέχοντάς του ταυτόχρονα το δικαίωμα να ψηφίσει ενάντια στο κόμμα του.

Μέσα από αυτή τη σύγκρουση προκύπτει, όσον αφορά τη νομική θέση του βουλευτή, ότι ναι μεν από τη μία μεριά έχουμε απαγόρευση της επιτακτικής εντολής, από την άλλη, όμως, αυτό δεν μπορεί να οδηγεί στην ανυπακοή του βουλευτή στο κόμμα ή στον αποκλεισμό του βουλευτή από το κόμμα και την απώλεια της αντιπροσωπευτικής εντολής. Κάθε βουλευτής δεν υφίσταται στις περιπτώσεις αυτές καμία νομική συνέπεια, όπως κι όταν προσχωρήσει σε άλλο κόμμα. Άρα, στην περίπτωση που ο βουλευτής διαφωνήσει με το κόμμα του, το Σύνταγμα δεν του αφαιρεί την βουλευτική ιδιότητα, αλλά αφήνει στην κρίση του ίδιου, αν πρέπει να διατηρήσει την βουλευτική ιδιότητα, οπότε πρέπει ν' ανεξαρτητοποιηθεί(ή θα διαγραφεί από το κόμμα) ή να την χάσει δηλαδή να παραιτηθεί. Φυσικά, δεν αποκλείεται να υπάρχουν ηθικές ή πολιτικές συνέπειες. Για τον ίδιο λόγο, όλες οι κάθε είδους ενδεχόμενες συμφωνίες κάθε βουλευτή για τη σχετική δέσμευση ή μη δέσμευσή του είναι νομικά ανενεργές, γιατί δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτό να παρεμποδισθεί μ' οποιοδήποτε τρόπο ο βουλευτής στην εκπλήρωση της αντιπροσωπευτικής εντολής του σύμφωνα με την συνείδησή του.

Συνεπώς, το αρθ.60§1 δεν αναφέρεται στις σχέσεις βουλευτή και κόμματος, ούτε και ετέθη για να αποδεσμεύσει πλήρως τον βουλευτή από το κόμμα του. Στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα δια της ψήφου δίδεται ελεύθερη εντολή όχι στον βουλευτή αλλά στο κόμμα του. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι καθιερώνεται εξουσία του κόμματος να διαγράψει αμέσως το βουλευτή που θα

¹⁸ Δημητρόπουλος Ανδρέας, Γενική Συνταγματική Θεωρία-Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Α', Θ' έκδοση, 2001

θελήσει να διατυπώσει μια αποκλίνουσα γνώμη. Δεν μπορεί η υποστήριξη διαφορετικής γνώμης να ερμηνεύεται ότι ο βουλευτής απαρνείται το κόμμα του και άρα είναι διαγραφτέος. Άλλωστε, ούτε και καθιερώνεται κάπου η νομική υποχρέωση να υποτάσσεται κάθε βουλευτής στην πλειοψηφούσα γνώμη της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματός του.

ε) Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα παραπάνω καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα: αρχικά, διαπιστώνουμε ότι τα πολιτικά κόμματα αναδεικνύονται στους κυριότερους παράγοντες διακινδύνευσης της ανεξαρτησίας του βουλευτή. Το αρθ.60§1 αποτελεί εγγύηση της ανεξαρτησίας του, παρέχοντάς του προστασία κυρίως απέναντι στο κόμμα με το οποίο εξελέγη.

Επίσης, το αρθ.60§1 δεν καθιερώνει την ελεύθερη εντολή, αλλά το δικαίωμα διαφωνίας του βουλευτή με το κόμμα του. Έτσι, καθιερώνεται η δεσμευτική εντολή με τη μορφή της *lex imperfecta*, που του παρέχει την εξής διττή προστασία: πρώτον, η σχέση του βουλευτή με το κόμμα ή την κοινοβουλευτική ομάδα δεν επηρεάζει την βουλευτική του ιδιότητα. Η αποχώρηση ή η διαγραφή από την κοινοβουλευτική ομάδα δεν επιφέρει ποτέ απώλεια του βουλευτικού λειτουργήματος. Δεύτερον, για τον βουλευτή η συνταγματική ρήτρα της συνειδησιακής του ελευθερίας δεν προσφέρει μόνο την δυνατότητα παρέκκλισης από την κομματική γραμμή, αλλά επιτρέπει ταυτοχρόνως, να προσδοθεί σε μια πολιτική διαφωνία μέγιστο ηθικό βάρος.

Επίσης, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η §1 του αρθ.60 του Συντάγματος καθιερώνει ελευθερία γνώμης και ψήφου των βουλευτών μόνο κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, δηλαδή κατά τη συμμετοχή τους στις εργασίες της Βουλής ή των διαφόρων επιτροπών της. Εκτός Βουλής, η ελευθερία γνώμης των βουλευτών ως ατόμων καλύπτεται από το αρθ.14§1 του Συντάγματος. Και η γενική, όμως, αυτή ελευθερία περιορίζεται σημαντικά, εφόσον θ' αφορά ζήτημα με πολιτικό περιεχόμενο,

από τις γενικές ή ειδικές κατευθύνσεις που τηρεί, πάνω στο ζήτημα αυτό, το κόμμα στο οποίο ανήκει ο βουλευτής. Η επιβαλλόμενη κομματική συνοχή δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια ελευθερίας γνώμης σε πολιτικά ζητήματα.

Τελικώς, η στάθμιση από κάθε βουλευτή ανάμεσα στην τήρηση της κομματικής γραμμής και στην υποταγή στην συνείδησή του δεν πρέπει να περιχαρακώνεται από νομικούς κανόνες. Πρέπει ν' αποτελεί μέρος της συνειδησιακής ελευθερίας κάθε μέλους του Κοινοβουλίου και να συνδέεται αναπόφευκτα με την «προσωπική, πολιτική ισχύ» των βουλευτών.

ΕΥΡΩΒΟΥΛΕΥΤΕΣ & ΔΙΠΛΗ ΕΝΤΟΛΗ

Κατά την πράξη του Συμβουλίου των Ε.Ο.Κ. της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1976 «οι βουλευτές των συνενωμένων στην Κοινότητα λαών εκλέγονται ως μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με γενικές και άμεσες εκλογές για περίοδο 5 ετών». Οι προϋποθέσεις του δικαιώματος ψήφου και της εκλογιμότητας(παθητικού, εκλογικού δικαιώματος) ρυθμίζονται από την Κοινότητα.

Σχετικά με το ζήτημα της «διπλής εντολής», αν δηλαδή ο ευρωβουλευτής μπορεί ταυτόχρονα να είναι και βουλευτής στο κρατικό κοινοβούλιο, θεωρείται ότι, ανεξάρτητα από το εκλογικό σύστημα, η διπλή εντολή, τουλάχιστον μέχρι να αναπτυχθεί πραγματικά αυτοδύναμο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, δεν απομονώνει τον ευρωβουλευτή από την ενεργό παρουσία στην λειτουργία του κρατικού κοινοβουλίου, η οποία έχει αντίστοιχη αντανάκλαση στη συνολική δύναμη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Άλλωστε, ορίζεται ότι(άρθρα 137 Συνθ. ΕΟΚ, 107 Συνθ. ΕΚΑΕ, 20 Συνθ. ΕΚΑΧ) οι ευρωβουλευτές δεν είναι αντιπρόσωποι του ευρωπαϊκού λαού, αλλά του λαού του κράτους μέλους. Στην πράξη οι ευρωβουλευτές δεν έχουν αποκτήσει - και δεν μπορούσαν αντικειμενικά ν' αποκτήσουν με τις υφιστάμενες συνθήκες - «ευρωπαϊκή συνείδηση, γιατί ουσιαστικά δεν μπορούν να είναι παρά μόνον εκτελεστές των εντολών των κρατικών κομμάτων στα οποία ανήκουν.

Επίσης, να μην ξεχνάμε ότι η διπλή εντολή έχει το σοβαρό μειονέκτημα ότι ο όγκος εργασίας για το «διπλό βουλευτή» είναι δυσανάλογα υπερβολικά μεγάλος, σε σχέση με το χρόνο και τις δυνάμεις, που μπορεί στ' ανθρώπινα όρια να διαθέσει και έτσι αναπόφευκτα θα παραμελήσει το ένα ή το άλλο λειτούργημά του.

ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εγγύηση για το δικαίωμα διαφωνίας

Κατά το αρθ.29§1 του Συντάγματος η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να υπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η διάταξη αυτή δεν αναφέρεται μόνο στην προς τα έξω(εξωτερική) αλλά και στην προς τα μέσα (εσωτερική) λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Η ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν υπηρετείται μόνο με πίστη στο δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά και με την εφαρμογή δημοκρατικών αρχών στην εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του κόμματος.

Η παραπάνω εγγύηση για την ελεύθερη δημοκρατική οργάνωση των κομμάτων έχει προπάντων σημασία και για την ανεξαρτησία των βουλευτών απέναντι στο κόμμα, δηλαδή για να έχουν τη δυνατότητα ν' αναπτύσσουν απόψεις, οι οποίες αποκλίνουν από τις απόψεις του κόμματος και να χρησιμοποιούν την ελεύθερη εσωκομματική συζήτηση και τον αγώνα, με τον σκοπό ν' αναλαμβάνουν τις εσωκομματικές, ηγετικές θέσεις.

Άρα, καθοριστικής σημασίας είναι το ζήτημα εάν τα θεμελιώδη δικαιώματα ισχύουν και για τον πολίτη-μέλος στη σχέση του με το κόμμα. Εάν στο μέλος του κόμματος εξασφαλίζονται εκείνα τα θεμελιώδη δικαιώματα που του επιτρέπουν να συμμετέχει στον σχηματισμό των κομματικών αποφάσεων και μέσω αυτών στο σχηματισμό των αποφάσεων της κρατικής εξουσίας. Φυσικά, σ' αυτήν την περίπτωση αποδέκτες της υποχρέωσης είναι πλέον όχι το κράτος, αλλά το κόμμα, αφού πλέον στο εσωκομματικό πεδίο από αυτό εξαρτάται η ικανοποίηση των δικαιωμάτων των μελών και η δημιουργία των προϋποθέσεων για την άσκησή τους.

Ένας από τους κύριους στόχους της εσωκομματικής δημοκρατίας είναι η ελεύθερη ανάπτυξη και η αποτελεσματική έκφραση τάσεων και ομάδων και ταυτόχρονα η δημιουργία συνθηκών για τη συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική. Γι' αυτό, θα έπρεπε κανείς να δεχθεί μό-

νο μια δέσμευση των κομμάτων στα σχετικά δικαιώματα της πολιτικής ελευθερίας και της αρχής της ισότητας. Θα ήταν ασυμβίβαστο με την φύση των κομμάτων, εάν τα μέλη τους, με την επίκληση του δικαιώματος της ελευθερίας κατά το αρθ.12 του Συντάγματος της σύστασης ένωσης, να μπορούν να συνιστούν ομάδες, εκείνοι που διαφωνούν μέσα στο κόμμα, και ακόμη με την επίκληση του δικαιώματος κατά το αρθ.11 του Συντάγματος να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα να διοργανώνουν αυτές τις ομάδες.

Απεναντίας, το ζήτημα της δέσμευσης από την ελευθερία της γνώμης δεν μπορεί να λυθεί μ' ένα «ναι» ή μ' ένα «όχι». Είναι αναμφίβολο ότι η ελεύθερη εκδήλωση και αντιπαράθεση των γνώμών μέσα στο κόμμα ανταποκρίνεται στην ιδιομορφία του φορέα και διαμεσολαβητή στην διαδικασία της ελεύθερης διαμόρφωσης της λαϊκής θέλησης. Όμως, ουσιαστικά εδώ δεν υπάρχει έδαφος για μια απεριόριστη ανοχή. Άρα, δεχόμαστε ότι η ελευθερία πληροφόρησης για ένα ζήτημα εσωκομματικό, διασφαλίζεται απεριόριστα από την ελευθερία γνώμης μέχρι τη λήψη απόφασης.

Τέλος, καταλήγουμε ότι η δημοκρατική οργάνωση και λειτουργία κάθε πολιτικού κόμματος δεν αποτελεί απλά και μόνο εσωτερική του υπόθεση, αλλά ζήτημα που αφορά αυτό το ίδιο το κράτος και ανάγεται σ' αυτή την ίδια την λειτουργία του πολιτεύματος. Με την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας συγκεκριμένος τύπος κομμάτων, δηλαδή των κομμάτων εκείνων στα οποία ο σχηματισμός της πολιτικής θέλησης, όσο και ο σχηματισμός των κομματικών οργάνων πραγματοποιείται από τα κάτω προς τα πάνω. Προς αυτή την κατεύθυνση ιδιαίτερη σημασία έχει η εφαρμογή του κομματικού δημοψηφίσματος, ενός θεσμού άμεσης δημοκρατίας που εξυπηρετεί την δεσμευτική εντολή και το δικαίωμα διαφωνίας του βουλευτή με το κόμμα του, ένα δικαίωμα που αναγνωρίζεται από το Σύνταγμα.

ΣΧΕΣΗ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΜΕ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ

ι) *Υποχρεωτική συνύπαρξη δύο ιδιοτήτων*¹⁹

Στην κομματική Δημοκρατία η σχέση του βουλευτή με το κόμμα στο οποίο ανήκει είναι αμφίδρομη και αναγκαία. Η μεν εξάρτηση του βουλευτή από το κόμμα του οφείλεται σ' έναν κυρίως λόγο: στην εξασφάλιση της επανεκλογής του, η οποία εκτός κόμματος είναι σχεδόν αδύνατη. Η εξάρτηση του κόμματος από τον βουλευτή οφείλεται στην ανάγκη του πρώτου να εξασφαλίσει τη θετική στάση του βουλευτή στην ψήφο εμπιστοσύνης για την ανάληψη κυβερνητικών καθηκόντων, αλλά και για την εσωκοινοβουλευτική διαδικασία, όπως αυτή οργανώνεται με τη συμμετοχή των κοινοβουλευτικών ομάδων που αντανακλούν στο πεδίο της Βουλής τα πολιτικά κόμματα.

Στο πολιτικό «δούναι και λαβείν», τα μεν κόμματα «χρειάζονται» τους βουλευτές τους, προκειμένου, μέσω αυτών, να συμπράξουν στην άσκηση κρατικής εξουσίας κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου, ενώ οι βουλευτές «χρειάζονται» τα πολιτικά κόμματα, προκειμένου να εξασφαλίσουν την συμμετοχή τους στους εκλογικούς συνδυασμούς, για την επόμενη βουλευτική περίοδο. Δεν είναι τυχαίο ότι η επαπειλή πρόωρων εκλογών χρησιμοποιείται για να τιθασεύσει τους «απειθαρχούς» βουλευτές κάθε κόμματος.

Σε αυτή τη σχέση, που υπόκειται στην ιστορική εξέλιξη μέσα στα όρια που θέτει το Σύνταγμα, ο κοινός νομοθέτης μπορεί να παρέμβει μέσω των διατάξεων του Κανονισμού της Βουλής, μέσω του εκλογικού νόμου, μέσω του νόμου περί χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων, και μέσω ενός νόμου περί πολιτικών κομμάτων. Κριτήριο του κοινού νομοθέτη δεν μπορεί να είναι άλλο από τη στάθμιση της ισχύος των πολιτικών κομμά-

¹⁹ Δημητρόπουλος Ανδρέας, Η συνταγματική θέση των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα: Κώστας Κουλουφάκος(τυπογρ.), 1974

των από τη μία και την διάσωση της συνταγματικής φυσιογνωμίας του βουλευτή από την άλλη.

ii) *Ανεξάρτητος*

Εφόσον ο βουλευτής δεν είναι ενταγμένος σε κάποιο κόμμα και δεν εκπροσωπεί κάποια κομματική βούληση, δεν μπορεί και να αντιπροσωπεύει την λαϊκή βούληση. Μόνο ένας υποψήφιος, που ανήκει σε κάποιο κομματικό συνδυασμό, εφόσον εκλεγεί, καθίσταται αυτοδικαίως μέλος της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος, με τη σημαία του οποίου εξελέγη.

Άρα, ο ανεξάρτητος βουλευτής δεν δύναται ν' αντεπεξέλθει στις ανάγκες των σύγχρονων Κοινοβουλίων. Τα γραπτά δίκαια των περισσότερων κρατών δεν περιλαμβάνουν κανόνες αποκλεισμού των ανεξαρτήτων, είτε ως υποψηφίων είτε ως βουλευτών, αν και κάτι τέτοιο αναγνωρίζεται ως γενική αρχή της κομματικής Δημοκρατίας. Υποστηρίζεται, όμως, ότι δεν αρκεί απλώς ν' απαγορευτούν οι ανεξάρτητες υποψηφιότητες, αλλά θα πρέπει να υπάρξει συνταγματική κατοχύρωση της αδυναμίας ανεξαρτητοποιήσεως και έτσι να επιτρέπεται μετά την εκλογή μόνο η παραίτηση.

Υπάρχει και η άποψη ότι αν επιτρέπεται η ανεξαρτητοποίηση μετά την εκλογή, αποφεύγεται να θεωρηθούν οι βουλευτές «τυφλά όργανα» των κομματικών αποφάσεων. Κάτι τέτοιο, όμως, επιτυγχάνεται πλήρως μέσω ύπαρξης ενδοκομματικής δημοκρατίας ή και μέσω του δικαιώματος παραιτήσεως από το βουλευτικό αξίωμα.

ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΒΟΥΛΕΥΤΗ

ι) Οικειοθελής παραίτηση

Πέρα από την ελευθερία που παρέχεται στον βουλευτή με την §1 του αρθ.60 του Συντάγματος, με την §2 του ιδίου άρθρου τού δίδεται η ελευθερία, το δικαίωμα να παραιτηθεί οποτεδήποτε από το αξίωμα του, χωρίς να χρειάζεται να αιτιολογεί τους ειδικότερους γι' αυτό λόγους. Άλλωστε, κανείς δε μπορεί να εξαναγκαστεί προς άσκηση δημοσίου λειτουργήματος²⁰. Η σημασία της διάταξης έγκειται στο ότι η απόφαση του βουλευτή διαμορφώνεται από αυτόν ελεύθερα.

ii) Παραίτηση μη οικειοθελής

Υπάρχει περίπτωση ο βουλευτής να υποχρεωθεί σε παραίτηση, με επίκληση του “δόγματος” της κομματικής πειθαρχίας, να θέλει δηλαδή το κόμμα να τον αντικαταστήσει, είτε γιατί δεν απέδωσε, είτε γιατί τον χρειάζεται σε άλλη εξωκοινοβουλευτική δραστηριότητά του οπότε θα πρόκειται περί εξαναγκασμένης παραίτησης;

Το γεγονός ότι στην σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα αναγνωρίζονται οι βουλευτές σαν αντιπρόσωποι του κόμματος στη Βουλή, δεν αρκεί για να επιτρέψει στα κόμματα να τους αντικαθιστά κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου με τους επιλαχόντες. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θ' αποτελούσε επέμβαση, έστω έμμεση, στη διαμορφωθείσα κατά τη διεξαγωγή των εκλογών, βούληση του εκλογικού σώματος, το οποίο, μέσω της ψήφου του, επέλεξε κυριαρχικά ποιους θέλει να το αντιπροσωπεύουν στη Βουλή για ορισμένη τετραετία. Άλλωστε, εφόσον ούτε το μόνο αρμόδιο όργανο για την εκλογή των βουλευτών, δηλαδή το εκλογικό σώμα, δεν έχει την

²⁰ Η συντέλεση της παραίτησης πραγματοποιείται μόλις ο βουλευτής υποβάλλει γραπτή δήλωση στον πρόεδρο της Βουλής. Δεν αρκεί, επομένως, προφορική υποβολή, αλλά απαιτείται γραπτός τύπος. Η γραπτή παραίτηση δεν υπόκειται σε ανάκληση. Η παραίτηση ανακοινώνεται στη Βουλή.

εξουσία ν' ανακαλέσει τη δοθείσα εντολή και να παύσει τον βουλευτή, τότε ούτε και στο κόμμα αναγνωρίζεται τέτοιο δικαίωμα.

Από καθαρά συνταγματικής απόψεως, μια τέτοια αντικατάσταση βουλευτή αφήνει περιθώρια απαξίας, έστω κι αν δεν καθιερώνονται αντίστοιχοι, κυρωτικοί κανόνες. Μ' αυτήν την τακτική, παραβιάζονται βέβαια, οι διατάξεις 51§2, 52 και 53§1 που κατοχυρώνουν ότι και μετά τις εκλογές δεν δύναται να νοθεύεται το εκλογικό αποτέλεσμα.

iii) Π ρ α κ τ ι κ ή σ η μ α σ ί α

Οι προεκτεθείσες θέσεις έχουν και πρακτική αξία αν ο παραιτηθείς βουλευτής καταφέρει ν' αποδείξει ότι στην ενέργεια αυτή προέβη ύστερα από εκβιασμό ή σοβαρή απειλή από μέρους του επιλαχόντος, ύστερα από αυτόν στην ίδια περιφέρεια. Στην περίπτωση αυτή, όμως, ορθότερο είναι να θεωρήσουμε ότι δεν μπορεί να εφαρμοσθεί ο συνταγματικός κανόνας του ανέκκλητου της υποβληθείσης παραιτήσεως, διότι αυτός προϋποθέτει οικιοθελή και ελεύθερη από εξωτερικούς παράγοντες παραιτήση.

Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η αντικατάσταση των βουλευτών μπορεί να οδηγήσει και σε καταστρατήγηση των διατάξεων για την συνταξιοδότηση των βουλευτών, σύμφωνα με τις οποίες αρκεί η κάλυψη μόνο μιας τετραετίας για τη θεμελίωση του σχετικού δικαιώματος.

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ

i) *Π ρ ό λ ο γ ο ς*

Ο φαινόμενος ρόλος του μέλους του κόμματος βρίσκεται καταγεγραμμένος στα επίσημα κείμενά του και ιδιαίτερα στο καταστατικό. Μέσα από τις διατάξεις του διαπιστώνουμε τη θέση που μπορεί να έχει το κάθε απλό μέλος στο σύνολο των εσωκομματικών διαδικασιών, με κορύφωση την ενεργό συμμετοχή στη διαμόρφωση και λήψη των αποφάσεων. Βέβαια, χρήσιμα στοιχεία γι' αυτόν τον ρόλο παρέχουν και οι ομιλίες στα συνέδρια, οι προγραμματικές δηλώσεις, οι ομιλίες στις κομματικές εκδηλώσεις, ακόμη και οι συνεντεύξεις. Όμως, μέσα από τις καταστατικές αρχές αποκαλύπτονται οι δεδηλωμένες προθέσεις και επιλογές των κομμάτων σε όλα τα επίπεδα· στο οργανωτικό επίπεδο, που αφορά τα πλαίσια εντός των οποίων κινείται η οργανωτική τους πρακτική, στο πολιτικό, που προσδιορίζει τους ορίζοντες της στρατηγικής τους και φυσικά στο ιδεολογικό, που αποδεικνύει την συγγένεια μεταξύ των οργανωτικών αρχών και του ιδεολογικού προσανατολισμού τους. Χρήσιμη, λοιπόν, είναι η αναφορά, από το καταστατικό του κάθε κόμματος, των διατάξεων εκείνων, που παρέχουν το υπόβαθρο για την ελευθερία γνώμης και έκφρασης του κάθε μέλους, αλλά και εκείνων που αφορούν τις κυρώσεις σ' ενδεχόμενη παραβίαση των σχετικών καταστατικών αρχών²¹.

ii) *Καταστατικά κομμάτων-Συναφείς διατάξεις*

α)Καταστατικό ΔΗ.Κ.ΚΙ.

Το καταστατικό, με το αρθ.2§2 ξεκινά παρέχοντας την εξής δυνατότητα: «Η ελευθερία των ιδεολογικών αναζητήσεων του κάθε πολίτη μέλους του ΔΗ.Κ.ΚΙ. είναι αυτονόητη, μέσα στα πλαίσια των διακηρυγμένων αρχών

²¹ Η αναφορά των κομμάτων γίνεται αλφαβητικά.

του κινήματος που συνθέτουν την πολιτική μας οντότητα». Βέβαια, αυτή η αυτονόητη ελευθερία ιδεολογικών αναζητήσεων του κάθε πολίτη, εφόσον θέλει να γίνει μέλος του κόμματος οριοθετείται από το αρθ.4 που ορίζει ότι για να γίνει κανείς μέλος θα πρέπει να «αποδέχεται τις βασικές, πολιτικές και ιδεολογικές αρχές» του κόμματος.

Επίσης, θα πρέπει ν' αναφέρουμε ότι ρητά αναγνωρίζονται στοιχεία εσωκομματικής δημοκρατίας και συγκεκριμένα στο αρθ.3§B αναγνωρίζεται ο διάλογος ως ουσιαστικό στοιχείο της λειτουργίας των μελών. Στο τέλος του ίδιου άρθρου ρητά αναγνωρίζεται ένα είδος δικαιώματος διαφωνίας, ορίζοντας τα εξής: «ο διάλογος στο ΔΗ.Κ.ΚΙ. διεξάγεται οργανωμένα και στηρίζεται στην διαλεκτική, την αυτοκριτική, την κριτική και την δυνατότητα διατύπωσης διαφορετικής πολιτικής άποψης». Τον ίδιο ρόλο επιτελεί και το αρθ.12 που αναφέρει ότι «λειτουργούν με διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας, που προϋποθέτουν σεβασμό στον πολιτικό διάλογο και την γνώμη όλων των μελών».

Στη συνέχεια, αφού πρώτα υπενθυμίζει ότι βασική υποχρέωση κάθε μέλους είναι: (αρθ.8§2) «Ν' αγωνίζεται με συνέπεια για την διάδοση των αρχών και πολιτικών θέσεων του Κινήματος», στο αρθ.10περίπτωση1, αναγνωρίζει κυρώσεις στο μέλος που «προωθεί θέσεις αντίθετες προς τις διακηρυγμένες αρχές του Κινήματος». Μεταξύ των κυρώσεων αυτών, στην περίπτωση δ, προβλέπεται ρητά η διαγραφή από μέλος του Κινήματος. Για τον έλεγχο και την εφαρμογή αυτών των δυνατοτήτων, καθιερώνονται επιτροπές δεοντολογίας ως όργανα δημοκρατικού ελέγχου της τήρησης των αρχών και του καταστατικού (αρθ.30)

β)Καταστατικό Κ.Κ.Ε.

Το αρθ.3 ορίζει ότι «το κάθε μέλος αντιπροσωπεύει παντού το Κόμμα, μεταφέροντας μάλιστα στην οργάνωση που ανήκει τα προβλήματα, τις γνώμες και τις διαθέσεις του». Σημαντικό είναι και το αρθ.5, που ρητά αναγνωρίζει το δικαίωμα του κάθε μέλους «Να εκφράζει ελεύ-

θερα και υπεύθυνα στα αρμόδια όργανα και σώματα τη γνώμη του». Άλλωστε, κατά το αρθ.10 «ο έλεγχος, η κριτική και η αυτοκριτική είναι ουσιαστικά στοιχεία της λειτουργίας του Κόμματος. Όμως, η κριτική πρέπει να γίνεται μόνο μέσα στ' αρμόδια όργανα και σώματα του Κόμματος».

Επιπρόσθετα, το Κόμμα λειτουργεί με βάση την εσωκομματική δημοκρατία(αρθ.4). Το αρθ.9 εκτός από το ότι προσδιορίζει την έννοια της εσωκομματικής δημοκρατίας, ταυτόχρονα, θεμελιώνει την ελευθερία έκφρασης. Συγκεκριμένα: «Διασφάλιση του δικαιώματος να εκφράζουν ελεύθερα και υπεύθυνα τη γνώμη τους σε όλα τα ζητήματα του Κόμματος, σύμφωνα με το καταστατικό». Αυτή η ελευθερία οριοθετείται από το αρθ.55 κατά το οποίο: «κανένα κομματικό μέλος δεν αντιμετωπίζει συνέπειες για τις προσωπικές του απόψεις που εκφράζει στα πλαίσια του καταστατικού». Δηλαδή, από τη μια μεριά είναι δικαίωμα του κάθε μέλους η ελευθερία γνώμης, από την άλλη, όμως, δεν πρέπει να ξεπερνά το όριο, που είναι η τήρηση και υπεράσπιση των διατάξεων του καταστατικού, γιατί τότε υπάρχουν κυρώσεις. Μία από αυτές τις κυρώσεις είναι και η διαγραφή(αρθ.50).

Η παράταξη προσπαθεί να συγκεκριμενοποιήσει τους περιορισμούς του παραπάνω δικαιώματος, μέσα από ένα δημοσιευμένο, στην ιστοσελίδα του Κόμματος, άρθρο. Το κείμενο αυτό αναφέρει: «το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης δεν είναι δικαίωμα χωρίς κανέναν απολύτως περιορισμό. Υπάρχει ένας και μόνο περιορισμός: Ν' ασκείται με τέτοιο τρόπο ώστε να συμβάλλει στην συλλογικότητα και στη διαμόρφωση ολοκληρωμένων, όσο γίνεται, αποφάσεων. Διαφορετικές προτάσεις ή σκέψεις, σε ζητήματα της τρέχουσας δουλειάς, είναι περιορισμένης σημασίας. Βαρύνουσα σημασία έχει η συστηματική διαφωνία όταν εμφανίζεται στα στελέχη, γιατί επιδρούν στην λειτουργία και απόδοση των καθοδηγητικών οργάνων».

γ)Καταστατικό Ν.Δ.

Το αρθ.5 αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του μέλους. Κατά την §1εδ.γ κάθε μέλος έχει δικαίωμα «Να εκφράζει ελεύθερα τις απόψεις του, στα πλαίσια των οργάνων που μετέχει και ν' απευθύνεται στα αρμόδια όργανα». Στην §2εδ.α προσδιορίζεται ότι κάθε μέλος έχει υποχρέωση «να εργάζεται για την προβολή και πραγμάτωση των ιδεολογικών και προγραμματικών αρχών και των πολιτικών θέσεων του Κόμματος». Επίσης κατά το εδάφιο ε' της ίδιας παραγράφου έχει υποχρέωση «ν' αποφεύγει εκδηλώσεις που αντιστρατεύονται τις ιδεολογικές και προγραμματικές αρχές, καθώς και τις πολιτικές θέσεις του Κόμματος».

Το αμέσως επόμενο άρθρο(αρθ.6) αφορά την απώλεια της ιδιότητας του μέλους. Ένας τρόπος για να χάσει κανείς την ιδιότητα αυτή είναι με τη διαγραφή. Αυτή η κύρωση επέρχεται όταν κατά το αρθ.6εδ.α: «προβαίνει σε εκδηλώσεις που αντιστρατεύονται τις ιδεολογικές αρχές και τις πολιτικές θέσεις του Κόμματος» ή εδάφιο β «Δεν τηρεί το καταστατικό και τους κανονισμούς του Κόμματος» ή εδάφιο δ «Προκαλεί με τη συμπεριφορά του, τις ενέργειές του ή τις παραλείψεις του, βλάβη στην λειτουργία της κομματικής οργάνωσης». Στο αρθ.22 προβλέπεται η σύσταση οργάνου με τ' όνομα Συμβούλιο Δεοντολογίας. Αυτό είναι το όργανο που «προσδιορίζει τους κανόνες δεοντολογίας που επιβάλλονται να τηρούνται από όλα τα στελέχη...καθώς και το πλαίσιο συμπεριφοράς των στελεχών, σύμφωνα με τις ιδεολογικές αρχές του Κόμματος...». Πέρα από αυτό, είναι αρμόδιο και για την τήρηση των κανόνων δεοντολογίας. Παράλληλα, προβλέπονται και επιτροπές δεοντολογίας στο αρθ.35, οι οποίες εκδικάζουν πειθαρχικά αδικήματα.

δ)Καταστατικό ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Χαρακτηριστικές αναφορές γίνονται στο αρθ.7, όπου στο πρώτο εδάφιο ορίζεται ότι «το ΠΑ.ΣΟ.Κ. είναι κίνημα μ' ελευθερία στις ιδεολογικές αναζητήσεις...». Στην §1 του ιδίου άρθρου «κατοχυρώνεται πλήρως η

εσωκομματική Δημοκρατία, ελευθερία στην αναζήτηση, το διάλογο και την αντιπαράθεση των απόψεων και των ιδεών, το δικαίωμα στην ατομική ή συλλογική πρόταση, καθώς και στη δημοσιοποίησή της, ιδιαίτερα μέσα από τα έντυπα και τις διαδικασίες του Κινήματος».

Στη συνέχεια του άρθρου οριοθετούνται αυτές οι ελευθερίες. Συγκεκριμένα «όριο της ελευθερίας αυτής στην έκφραση και διακίνηση των ιδεών και απόψεων είναι η αρχή της ενιαίας δράσης του Κινήματος και της ηθικής αλληλεγγύης προς τα άλλα μέλη». Συνεχίζει ορίζοντας ότι «στο Κίνημα μπορούν να υπάρχουν και να διαμορφώνονται ελεύθερα ρεύματα ιδεών και αντιλήψεων. Η δημιουργία οργανωμένων ομάδων με δική τους δομή, λειτουργία και πειθαρχία για την επιβολή των απόψεών τους δεν είναι αποδεκτή».

Στην παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου προσδιορίζεται με μεγαλύτερη σαφήνεια και το χρονικό όριο που δεν πρέπει να ξεπερνάται: «Η έμπρακτη αντίθεση μετά τη λήψη της απόφασης διασπά την ενότητα και τη συλλογική δράση του Κινήματος» και «μετά τη λήψη της απόφασης δεν επιτρέπεται η δημόσια διαφοροποίηση οργάνων ή μελών». Και αυτό γιατί κατά το άρθρο 58 «Η κοινοβουλευτική δραστηριότητα (κάθε βουλευτή) πρέπει να είναι σύμφωνη με τις γενικές αποφάσεις, της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, της Κεντρικής Επιτροπής και του Συνεδρίου».

Επίσης, για να γίνει κάποιος μέλος του Κινήματος πρέπει (αρθ.16α) «ν' αποδέχεται τις διακηρυγμένες αρχές του, τις αποφάσεις των Συνεδρίων του, το Καταστατικό του και ν' αγωνίζεται για την πραγμάτωσή τους» και (αρθ.17β) να «συμπεριφέρεται με τρόπο που να δείχνει πως ο σοσιαλισμός δεν είναι μόνο πολιτική θέση, αλλά και τρόπος ζωής...».

Σε περίπτωση παραβίασης των καταστατικών αρχών το μέλος διαγράφεται (αρθ.25) όταν α)Υποστηρίζει και προωθεί απόψεις αντίθετες προς τις διακηρυγμένες αρχές και τις αποφάσεις των Συνεδρίων του Κινήματος, β)Παραβαίνει το Καταστατικό και τους Κανονισμούς του Κινήματος, γ)Συμπεριφέρεται με τρόπο που δεν ταιριάζει

με την ιδιότητα του μέλους, με σοβαρές επιπτώσεις στην εμφάνιση και δραστηριότητα του Κινήματος...».

ε) Καταστατικό Συνασπισμού

Στο καταστατικό αυτό υπάρχει κεφάλαιο με τον τίτλο “Βασικές οργανωτικές αρχές”. Εκεί ορίζεται ότι «η οργάνωση, λειτουργία και δράση του Συνασπισμού στηρίζονται στη Δημοκρατία...τον πλουραλισμό...στην αντιπροσωπευτικότητα απόψεων...». Γι’ αυτό «Τα μέλη του Συνασπισμού καταθέτουν τις απόψεις και προτάσεις τους στα αντίστοιχα όργανα. Οι αποφάσεις των συλλογικών οργάνων είναι σεβαστές απ’ όλα τα μέλη του Συνασπισμού που επιδιώκουν την υλοποίησή τους».

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια της εσωκομματικής δημοκρατίας αναγνωρίζεται σε ειδικό κεφάλαιο και ο θεσμός του δημοψηφίσματος (θεσμός άμεσης δημοκρατίας), που «η διεξαγωγή του προϋποθέτει συζήτηση, μετά από επαρκή και ισότιμη ενημέρωση, για τα ζητήματα που τίθενται στην κρίση των μελών του Συνασπισμού».

Στο κεφάλαιο για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του μέλους αναγνωρίζεται από τη μία ότι «τα μέλη του Συνασπισμού είναι ισότιμα, μετέχουν στην διαμόρφωση των αποφάσεων μ’ όλους τους θεσμοθετημένους, καταστατικούς τρόπους. Έχουν δικαίωμα να ενημερώνονται...και να ζητούν γι’ αυτό τις απαραίτητες πληροφορίες από τα όργανα του Συνασπισμού». Όμως από την άλλη οφείλουν να «προβάλλουν το πρόγραμμα, τις θέσεις του Κόμματος, να υπερασπίζονται την δημοκρατική λειτουργία του και την εφαρμογή του Καταστατικού του». Στους περιορισμούς-κυρώσεις για μη εκπλήρωση των υποχρεώσεων ή για την παραβίαση καταστατικών αρχών αναφέρεται ρητά και ο αποκλεισμός.

Στο κεφάλαιο για τις βασικές οργανωτικές αρχές επίσης, ρητά αναγνωρίζεται και οριοθετείται ότι «το μέλος του Συνασπισμού δικαιούται να διατυπώσει δημόσια την προσωπική του γνώμη, λέγοντας ταυτόχρονα τη συλλογική απόφαση». Αυτό σημαίνει ότι «Όσοι/ες μειοψήφησαν έχουν το δικαίωμα να μην εκπροσωπήσουν το Κόμμα στην εφαρμογή της απόφασης με την οποία

διαφώνησαν. Προσπάθεια υλοποίησης στη δράση των απόψεων που μειοψήφησαν, αναιρεί το δημοκρατικό χαρακτήρα του Κόμματος».

iii) *Π α ρ α δ ε ί γ μ α τ α* ²²

α) Κ.Κ.Ε

Σύμφωνα με το καταστατικό, το μέλος οφείλει να τηρεί την κομματική πειθαρχία και επίσης οφείλει να προσφέρει όχι μόνο υλική εργασία, αλλά και ιδεολογική. Όμως, όπως και σ' άλλες, έτσι και σ' αυτή την παράταξη έχουμε παραδείγματα διαγραφής. Σημαντική είναι η περίπτωση που δημιουργήθηκε μετά από ένα προσυ-νεδριακό διάλογο σχετικά με το ζήτημα της ενδο-κομματικής δημοκρατίας. Μέσα από αυτόν τον διάλογο δημιουργήθηκαν δύο κύριες απόψεις, που οδήγησαν με τη σειρά τους σε αντιθέσεις. Οι διαφορές δεν ξεπε-ράστηκαν, αλλά τελικά προκάλεσαν την διαγραφή τεσσά-ρων μελών. Ακόμη περισσότερο το κύμα διαγραφών, πα-ρέσυρε τότε σε διαγραφή και τριάντα μέλη της Κ.Ν.Ε.

Επίσης, κάποιες φορές στο παρελθόν υπήρξε διαφω-νία ανάμεσα σε μέλη και ηγετικά στελέχη, σχετικά με τη στάση που έπρεπε να τηρήσουν απέναντι στην τότε κυ-βέρνηση. Και αυτή η διαφωνία, αποτέλεσε γενικότερο ιδεολογικό και πολιτικό πρόβλημα που κατέληξε στην κύρωση της διαγραφής.

β) Ν.Δ.

Η επίδραση που ένα απλό μέλος ασκεί στην λήψη των αποφάσεων δε φαίνεται να είναι πολύ σημαντική. Το ίδιο ισχύει πολλές φορές και για ηγετικά στελέχη του Κόμματος. Χαρακτηριστική και η περίπτωση ενός πρώην υπουργού της Ν.Δ., ο οποίος παραπέμφθηκε από τον αρ-χηγό του Κόμματος στο Πειθαρχικό Συμβούλιο, για να δώσει εξηγήσεις για ομιλία του, με την οποία είχε ζη-

²² Φουντεδάκη Πηνελόπη, Ενδοκομματική Δημοκρατία και Σύνταγμα-Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του αρθ.29 του Συντάγματος 1975/1986, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1987

τήσει κατά κάποιο τρόπο ανανέωση στελεχών. Όμως, τελικά του επιβλήθηκε «επιεικώς η ποινή της εγγράφου επιπλήξεως και της αποστερήσεως της δυνατότητας συμμετοχής του επί ένα εξάμηνο στα όργανα του Κόμματος».

Άλλη περίπτωση είναι και η απομάκρυνση ενός υποψηφίου ακόμα βουλευτή, ο οποίος είχε διαμαρτυρηθεί για τη διοίκηση του Κόμματος από τον αρχηγό. Τέλος μπορούμε να αναφέρουμε και περίπτωση που ένα ιδρυτικό μέλος αντέδρασε στη συμμετοχή συγκεκριμένου προσώπου στο Συνδικαλιστικό Γραφείο του Κόμματος. Τότε, η αντίθεσή του αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την άμεση διαγραφή του, λόγω «ανάρμοστης κομματικής συμπεριφοράς», αφού θεωρήθηκε ότι ξεπέρασε τα επιτρεπόμενα όρια.

γ) ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Ο ρόλος του μέλους μέσα σ' ένα κόμμα και η δυνατότητα παρέμβασής του συνδυάζεται με τις σχέσεις που τα μέλη αναπτύσσουν μεταξύ τους και τη σχέση που το κόμμα και περισσότερο η ηγεσία καλλιεργεί με τα μέλη του. Η προσωπική αντιπαράθεση μελών του ΠΑ.ΣΟ.Κ. σε υψηλές θέσεις έχει δημιουργήσει κάποιες φορές οξύτητες, που δυστυχώς δε φάνηκε να εκτονώθηκαν σε πολιτική διαφωνία, αλλά όπως έχει γραφθεί στην πολιτική εξόντωση. Παράλληλα, αρκετές φορές η άμεση αντίθεση μέλους-κόμματος φαίνεται πως οδήγησε στη διαγραφή μέλους. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση διαγραφής ενός βουλευτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στο Βόλο, εξαιτίας διαφωνίας του σε θέμα που αφορούσε απεργία σε κοινωνικοποιημένες επιχειρήσεις.

Σημαντική είναι και η περίπτωση διαγραφής έξι μελών της Κεντρικής Επιτροπής. Τα δύο από αυτά τα μέλη στη 10^η σύγκληση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. άσκησαν έντονη κριτική καταθέτοντας αντεισηγήσεις. Τότε, το Εκτελεστικό Γραφείο σε σχετική ερώτηση είχε απαντήσει ότι: «Καθένας έχει το δικαίωμα να διαφωνεί και κανένας δεν παραπέμπεται στο Πειθαρχικό Συμβούλιο για διαγραφή λόγω διαφωνίας του μέσα στα

όργανα που συμμετέχει». Τελικά τα δύο αυτά μέλη μαζί με άλλα τέσσερα διαγράφηκαν γιατί, όπως ειπώθηκε, ξεπέρασαν το όριο της διαφωνίας και άσκησαν «υπονομευτική και ομαδοποιητική δραστηριότητα».

Άλλη ανάλογη περίπτωση είναι και εκείνη ενός συντάκτη κάποιου άρθρου στην εφημερίδα που εκδίδουν μέλη του ΠΑ.ΣΟ.Κ-δημοσιογράφοι. Αυτό το πρόσωπο παραπέμφθηκε στο Πειθαρχικό Συμβούλιο και διαγράφηκε μετά την απολογία του, με συνοπτική διαδικασία. Το άρθρο αυτό έδωσε επίσης αφορμή που οδήγησε στην παραπομπή βουλευτή του Κόμματος στο Πειθαρχικό Συμβούλιο. Η υπόθεση του τελευταίου όμως, έκλεισε την ίδια ημέρα.

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΓΝΩΜΗΣ & ΨΗΦΟΥ

ι) Πρόλογος

Ένας έμμεσος τρόπος για να προστατευτεί η ελευθερία γνώμης και ψήφου των βουλευτών(αλλά και η προσωπική τους ελευθερία) είναι η θέσπιση από το Σύνταγμα των λεγόμενων βουλευτικών ασυλιών. Αυτές οι ασυλίες είναι η προστασία της βουλευτικής γνώμης και ψήφου(ανεύθυνο), η προστασία της προσωπικής ελευθερίας των βουλευτών(ακαταδίωκτο) και το δικαίωμα άρνησης μαρτυρίας. Και οι τρεις αποβλέπουν στην εξασφάλιση της απρόσκοπτης και καλύτερης λειτουργίας του Κοινοβουλίου και γενικότερα του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θ' ασχοληθούμε με την πρώτη περίπτωση ασυλίας, που είναι και πιο σχετική με το αρχικό μας θέμα, δηλαδή με τη λεγόμενη αρχή του ανευθύνου, που συνιστά την ειδική προστασία της πνευματικής ελευθερίας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα.

ii) Ελληνική έννομη τάξη και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο²³

α) Ελλάδα

Το ανεύθυνο του βουλευτή εισάγεται στην ελληνική, συνταγματική έννομη τάξη με δύο τρόπους, έναν θετικό και έναν αρνητικό. Στην - για πρώτη φορά εμφανιζόμενη στο Σύνταγμα του 1975- διάταξη του αρθ.60§1 ορίζεται²⁴: “Οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση”. Η θωράκιση του γενικού αυτού δικαιώματος βρίσκεται στο αρθ.61§2 του Συντάγματος (κοινή σε όλα τα προηγούμενα, ελληνικά

²³ Βαρβιτσιώτης Ιωάννης, Η βουλευτική ασυλία-Ελληνική και ευρωπαϊκή πραγματικότητα, πρόλογος: Γιώργος Κασιμάτης, Αθήνα-Αντ.Σάκκουλας, 2000

²⁴ Αρθ.75§2 Κανονισμού της Βουλής: Οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και της ψήφου κατά συνείδηση.

Συντάγματα) σύμφωνα με το οποίο: “Ο βουλευτής δεν καταδιώκεται ούτε εξετάζεται μ’ οποιονδήποτε τρόπο για γνώμη ή ψήφο που έδωσε κατά την άσκηση των βουλευτικών καθηκόντων”.

Άρα, το Σύνταγμα απαγορεύει την απόδοση ευθυνών, καθιερώνει δηλαδή τη λεγόμενη “αρχή του ανευθύνου”. Κατά κυριολεξία δεν πρόκειται για “αρχή” αλλά για εξαίρεση από την αρχή. Κατά κανόνα ο βουλευτής ευθύνεται για όλες τις πράξεις του, εντός κι εκτός της άσκησης των βουλευτικών καθηκόντων. Κατ’ εξαίρεση μόνο δεν ευθύνεται για γνώμη ή ψήφο, που δόθηκε κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Το ανεύθυνο αφορά μόνο την έκφραση γνώμης ή την ψήφο κατά τους γενικά αποδεκτούς και οριζόμενους από τον Κανονισμό της Βουλής τρόπους.

Μ’ αυτές τις διατάξεις επιδιώκεται η προστασία του προσώπου του βουλευτή από κάθε μορφής άμεση(π.χ. ποινική) ή έμμεση(π.χ. αστική) δίωξή του, που θα μπορούσε να επηρεάσει την ελευθερία έκφρασης της γνώμης του στο Κοινοβούλιο. Πιθανοί εντολείς είναι και το πολιτικό κόμμα, στο οποίο ανήκει ο κάθε βουλευτής, αλλά και οι εκλογείς του, αφού, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο βουλευτής δε βρίσκεται σε σχέση νομικής εξάρτησης από αυτούς.

Το προνόμιο του ανευθύνου κάμπτεται στην περίπτωση της §2 του αρθ.61, που προβλέπει τη δυνατότητα δίωξης για το αδίκημα της συκοφαντικής δυσφήμισης, που διαπράχθηκε κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του. Όμως, ακόμη και τότε απαιτείται προηγούμενη άδεια της Βουλής

Περιορισμός της αρχής του ανευθύνου θεσπίζεται όχι μόνο από το αρθ.61§2, αλλά και από το αρθ.65§4 που αναγνωρίζει στον Πρόεδρο της Βουλής το δικαίωμα να λάβει πειθαρχικά μέτρα, εναντίον παρεκτρεπόμενου βουλευτή. Αυτά τα μέτρα προβλέπονται στα άρθρα 77 και 81 του Κανονισμού της Βουλής, και είναι α)ανάκληση στην τάξη, β)στέρηση δικαιώματος λόγου, γ)μομφή για αντικοινοβουλευτική συμπεριφορά, δ)προσωρινός αποκλεισμός από τις συνεδριάσεις.

Οφείλουμε ν' αναφέρουμε ότι η ιστορική εξέλιξη της έννοιας της βουλευτικής ασυλίας και ο σύγχρονος σκοπός της περιορίζουν την προστασία αυτή του ανευθύνου, μόνο στις δραστηριότητες του βουλευτή μέσα στο Κοινοβούλιο (πέρα από προφορική ή γραπτή, η γνώμη υποστηρίζεται ότι μπορεί να είναι ακόμη και χειρονομία²⁵). Από την άλλη, η έκφραση γνώμης εκτός του Κοινοβουλίου καλύπτεται από το ανεύθυνο, μόνο όταν πρόκειται τη σύμφωνη με την αρχή της δημοσιότητας του αρθ.66 του Συντάγματος αναδημοσίευση συζητήσεων της Βουλής ή πρακτικών της.

Τέλος, η προστασία αυτή είναι χρονικά απεριόριστη. Η ισχύς του ανευθύνου άρχεται από την ορκωμοσία και διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του και διατηρείται και μετά την απώλεια της βουλευτικής ιδιότητας, εφόσον, όμως, αφορά γνώμη ή ψήφο που δόθηκε όσο διατηρούσε την ιδιότητα αυτή.

β) Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

Θεωρούμε σημαντικό ν' αναφερθούμε και στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (αφού μας αφορά ως μέλη) οι οποίες με την Συνθήκη Συγχωνεύσεως της 8^{ης} Απριλίου 1965 και συγκεκριμένα με το αρθ.28 απολαμβάνουν στην επικράτεια των κρατών-μελών των αναγκαίων προνομίων και ασυλιών για την εκπλήρωση της αποστολής τους. Όλα αυτά υπό τους όρους του Πρωτοκόλλου περί των Προνομίων και Ασυλιών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, που υιοθετήθηκε την ίδια μέρα και προσαρτήθηκε στην Συνθήκη.

Οι ασυλίες και τα προνόμια των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προσδιορίζονται στα άρθρα 9 και 10 του Πρωτοκόλλου. Συγκεκριμένα, το αρθ.9, χωρίς ν' αναφέρει ρητά την έννοια του ανευθύνου, ορίζει: "Τα μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου δεν υπόκεινται σε έρευνα, κράτηση ή δίωξη για γνώμη ή ψήφο που δόθηκε κατά την άσκηση των καθηκόντων τους". Σε κάθε περίπτωση, η προστασία του ανευθύνου έχει απόλυτο χαρα-

²⁵ Ν.Ν. Σαρίπολος, Συνταγματικό Δίκαιον Α, 3^η έκδοση, 1915, σημείωση 3

κτήρα και δεν προβλέπεται δυνατότητα άρσης της, ούτε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ούτε από άλλο όργανο.

Η προστασία του αρθ.9 καλύπτει γνώμες και ψήφους που δίδονται κατά τη διάρκεια της Συνόδου της Ολομέλειας ή και κατά τις συνεδριάσεις άλλων κοινοβουλευτικών οργάνων, όπως οι Επιτροπές. Προστατεύεται και η συμμετοχή στις συνεδριάσεις των πολιτικών ομάδων, όχι, όμως, στα συνέδρια πολιτικού κόμματος ή κατά την προεκλογική εκστρατεία ή σε συνεντεύξεις και δηλώσεις στον Τύπο.

Η ευρεία διατύπωση του αρθ.9 αποκλείει περιορισμούς της ασυλίας αυτής, που προβλέπονται σ' ορισμένες, εθνικές έννομες τάξης. Έτσι, η συκοφαντική δυσφήμιση δεν εξαιρείται από την προστασία, παρά την αντίθετη άποψη του αρθ.46§1 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ή του αρθ.61§2 του ελληνικού Συντάγματος.

ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τα πολιτικά κόμματα πλέον, αποτελούν το θεμέλιο για τη συγκρότηση και λειτουργία της Βουλής, σε κάθε σύγχρονη κοινοβουλευτική δημοκρατία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο πλαίσιο της σύγχρονης, κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, οι βουλευτές οφείλουν ν' ακολουθούν τις αποφάσεις των κομμάτων τους, στην διαμόρφωση των οποίων έχουν - άμεσα ή έμμεσα- συμμετάσχει.

Πρόκειται για μία υποχρέωση που προβλέπεται στα καταστατικά των κομμάτων, ως συμπόρευση με βάση κοινές ιδεολογικές και πολιτικές αρχές, με σκοπό πάντα τη συνοχή. Γι' αυτό, χρησιμοποιούν μόνο κανόνες εσωκομματικής δημοκρατίας, ξεκινώντας από ένα συνταγματικό καταστατικό που να επιτρέπει την αρμονική κατοχύρωση δικαιωμάτων, χωρίς να καταλύεται ο θεσμός του πολιτικού κόμματος.

Η υποχρέωση αυτή δεν είναι, ωστόσο, αναντίρρητη. Το αρθ.60§1 του Συντάγματος αναγνωρίζει στους βουλευτές «απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση». Σε μια μεικτή δημοκρατία, όπως η δική μας, η εν λόγω διάταξη δεν μπορεί να κατοχυρώνει την ελεύθερη εντολή, ούτε την επιτακτική. Ορθότερο είναι να μιλάμε για δεσμευτική εντολή ή ακόμα καλύτερα για το δικαίωμα διαφωνίας των βουλευτών. Μ' αυτό τον τρόπο, επιτρέπονται, έστω κατ' εξαίρεση, ρωγμές στην κομματικά συγκροτημένη Βουλή και στην «κομματική πειθαρχία», που ενυπάρχει ως βασική συνιστώσα στη δομή της και κυριαρχεί κατά τη λειτουργία της.

Βέβαια, είναι αυτονόητο ότι κατά τη διαφοροποίησή του ο βουλευτής, πρέπει ν' αναλογισθεί τις συνέπειες των επιλογών του. Στα καταστατικά όλων των κομμάτων προβλέπονται κυρώσεις, μεταξύ των οποίων και η διαγραφή, σε βάρος του διαφωνούντος, εφόσον θεωρηθεί ότι έχει ξεπεράσει το επιτρεπόμενο(για το κάθε κόμμα) όριο. Όμως, σε καμία περίπτωση ο αποκλεισμός από κόμμα δεν επιφέρει και απώλεια της βουλευτικής ιδιότητας.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

- 1) Αντωνίου Θεοδώρα, Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975-Από την αντιπροσώπηση στην ταυτότητα, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1988
- 2) Βαρβιτσιώτης Ιωάννης, Η βουλευτική ασυλία-Ελληνική και ευρωπαϊκή πραγματικότητα, πρόλογος: Γιώργος Κασιμάτης, Αθήνα-Αντ.Σάκκουλας, 2000
- 3) Βενιζέλος Ευάγγελος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, εκδ. Παρατηρητής
- 4) Λαυτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά δικαιώματα, Α΄, Β΄, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1991
- 5) Δημητρόπουλος Ανδρέας, Η συνταγματική θέση των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα: Κώστας Κουλουφάκος(τυπογρ.), 1974
- 6) Δημητρόπουλος Ανδρέας, Γενική Συνταγματική Θεωρία-Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Α΄, Θ΄ έκδοση, 2001
- 7) Δημητρόπουλος Ανδρέας, Οργάνωση και λειτουργία του κράτους-Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Β΄, Θ΄ έκδοση, 2001
- 8) Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα-Παραδόσεις Συνταγματικού, Γ΄, Θ΄ έκδοση, 2001
- 9) Δημητρόπουλος Ανδρέας, Πρακτικά Θέματα Συνταγματικού Δικαίου-εκδ: Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- 10) Δρόσος Γιάννης, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1982
- 11) Κασιμάτης Γιώργος, Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ:Οι λειτουργίες του κράτους, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1980
- 12) Κυπραίος Μιγάλης, Η αντιπροσωπευτική αρχή ως θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος και η νομοθετική και νομολογιακή κατοχύρωσή της, Αθήνα: Παπαζήσης, 1989
- 13) Κυριακού Διομήδης, Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος, τόμος 2^{ος} Εν Αθήναις, Τύποις Π.Δ.Σακελλάριου, 1904
- 14) Μάνεσης Αριστόβουλος, Δίκαιο-Σύνταγμα-Πολιτική, Αθήνα: Παρατηρητής
- 15) Μαυριάς Κώστας, Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ: Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2004
- 16) Ράικος Αθανάσιος, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α΄, Εισαγωγή-Οργανωτικό Μέρος, τεύχος Α΄, εκδ: Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1989

- 17) Παντελή Αντ.-Στεφάνου Ι. Κουτσουμπίνα-Τριανταφύλλου Α. Γεροζήση, Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας, 2^{ος} τόμος, εκδ: Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1993
- 18) Παπαδημητρίου Γιώργος-Ξηρός Θανάσης, Δίκαιο των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1994
- 19) Παπαδημητρίου Γιώργος-Σπουρδαλάκης Μιγάλης, Τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1994
- 20) Παραράς Πέτρος, Σύνταγμα 1975, Corpus, 51-80, Κοινοβουλευτικό Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1985
- 21) Σπουρδαλάκης Μιγάλης, Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα: Εξάντας, 1990
- 22) Τσάτσος Δημήτριος-Φουντεδάκη Πηνελόπη, Οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1993
- 23) Φουντεδάκη Πηνελόπη, Ενδοκομματική Δημοκρατία και Σύνταγμα-Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του αρθ.29 του Συντάγματος 1975/1986, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1987
- 24) Φουντεδάκη Πηνελόπη, Τα δικαιώματα των βουλευτών, 1993
- 25) Εστενογραφημένα Πρακτικά του ν. Συντάγματος 1968, Εθν.Τυπογραφείο, 1969
- 26) Καταστατικά κομμάτων: ΔΗ.Κ.ΚΙ., Κ.Κ.Ε., Ν.Δ., ΠΑ.ΣΟ.Κ., Συνασπισμός

